

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission.

The Ganga Oriental Series—No. 2

GENERAL EDITOR:—

K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M.O.L.

Catalog, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

JAGADVIJAYACCHANDAS

JAGADVIJAYACCHANDAS

OF

KAVINDRACHARYA

EDITED BY

DR. C. KUNHAN RAJA

Head of the Department of Sanskrit

University of Madras.

ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER

1945

जगद्विजयच्छन्दः

कवीन्द्राचार्यविरचितम्

मद्रपुरीविश्वविद्यालय
संस्कृतविभागाध्यक्षेण

डा. चि. कुञ्जनराजेन
संपादितम्

पीकानेर

सं० २००२

प्रस्तावना

मया नादृष्टपूर्वोऽयं मख्यद्वासमानोऽपि महत्या विभूतेर्विख्याते-
 व्याकरायमाणो विक्रमनगरभूषणः। अथ त्वशागमनस्य मे प्रितयं
 प्रयोजनम्-शान्तधीरोदाराणां यादृखसिंहमहापजानां श्रीपादपीठोपा-
 स्तिः, तदीयसंस्कृतसाहितीप्रणयवैपुल्यस्येव मूर्तिमतोऽप्रत्यप्राचीन-
 प्रन्यागारस्य संसेवनम्। महाराजमन्त्रीन्द्रपदमलंकुर्वतां द्वीपान्तरेष्वपि
 सुविदितसाहित्यपटिम्नां मेजर सशर के. एम्. पणिकरित्येतेषाम-
 स्मच्चिरन्तनसुहृदां सहवासमहोत्सवश्च।

इन्त। मे वृन्त एकस्मिन् श्रीणि पुष्पाण्युत्पादितघटा भगवता
 कालेन तरङ्गाचरङ्गमवगाहितोऽस्मि प्रमोदाकूपारस्य यदिदं जगद्विज-
 यच्छन्दो नाम षण्डकमिदं ष्येतयास्यदयितुमवसरो लब्धः। सोऽयमपि
 बन्धुरस्तरो निबन्ध एतावत्पर्यन्तमनेकैः सह सगोत्रैर्यत्र कुत्राप्यन्यतमसे
 गलमकीटादिदंशमानो जर्जरेष्वेव पशेष्ययिष्ट, चिरेणाप्येव मोचित-
 स्तस्माच्चरकान्तरादित्यथ भोः सचेतसः फलितं युष्मदीयाभिः पुण्य-
 खतिकाभिः।

येषामिष्टदेवतास्तुतिविकसिताद्भवनारविन्द्राग्निरंगलितो मकरन्द
 इदं 'जगद्विजयच्छन्दः' स पते कर्वान्द्राचार्या वैदुष्ये कवित्वे चासा-
 धारणं स्थानमप्यतिष्ठप्रित्ययमयोऽनयेव भीत्या सुस्पष्टं गीयते।

उपलभ्यन्ते हामीभिर्विरचिताः संस्कृतहिन्दीमायामया यहवः
 सद्ग्रन्थाः। तेषु योगवासिष्ठस्य परिष्ठा हिन्दीन्यायैकैःकालं कर्वा-
 न्द्राचार्याणां प्रलेन्द्रस्याभ्यनुगृहीतत्वं व्याख्यातुम्। श्रूयते किञ्चित्तेन्यः
 कबारासिकेन पाजद्वान् चक्रवर्तिना "सर्वविधानिधान" मित्युपाधिः
 सङ्गुमानं प्रादायि। निपतं स सार्वभौमप्रसादः पात्र एव न्यपतत् यदेते
 सयंतग्रस्वनन्त्राः समकालिकेन सहृदयमण्डलेन नररुपिण्ययनीणां
 "सरस्वती" ति समक्त्युद्रेकं समाराधिताश्चासन्। यदेतदन्याच्चर-
 प्रासमपिदतं अण्डपरशुस्तोत्रदण्डकं कैरण्यास्तिवैविशुद्धकण्ठे रागता-
 बलपानुसारेण गीयेत तदा सुधाभिषिक्तधयोभिरिव ध्रोवनिः सच-
 मत्कारमुत्प्रेषयेत किं नु सरस्वती स्वयं विपश्चिकां पादयति प्रपरसदया
 गैर्वाण्याः पुरस्तादिति।

अयि प्रियपाठकाः, तस्याः समप्रवृद्धाभ्यां संगीतसाहित्याभ्यां समुन्नतीकृतद्वयायाः पुरुष “सरस्वत्याः” गभीरमधुरामिमां गाथा-
मर्थोद्घोघनपूर्वमस्मान् आवयितुं ये नामेदानीमद्यन्त तेभ्यो डाक्टर-
सि. कुञ्जनराजेभ्यो वयं सुबहु धारयामः । दण्डकस्यास्य दिप्पण्या-
मुद्धतानां व्याकरणास्त्राणां कोशानां च संख्यामपि विपतिपूर्णां सौ-
कर्याय निर्देष्टुं निस्तन्द्रमुद्युतेत्यहो गुरुसत्त्वायाः श्रीकुञ्जनराजले-
खन्याः क्लेशसहिष्णुत्वम् ।

अथवा बहोरारभ्य कालात्तत इतः संकीर्णतया विशीर्णतया वि-
विधपत्रपुञ्जतया च स्थितान् दण्डसहस्राधिकान् सुसद्भारतीग्रन्थान्
सूत्रमावेक्षणैः संविभज्य नवीकृत्य पृथक्पृथक्विन्यस्य सर्वथोपयोगक्ष-
मांश्च कृत्वास्य महाराजग्रन्थामारस्याधुनातनी दर्शनीयता यस्यैव
तीव्रैः प्रयत्नैरुदपादि तस्य श्रीकुञ्जनराजस्य पाणिद्वयपरिमाणं परि-
धमगरिमाणं वा यथावदधिगन्तुं कोऽयमब्रसताविलासी जनः ।

एतस्या ग्रन्थशालायाः समग्रे संस्करणे निपुणे भरणे पुस्तकानां
च प्रशस्ते प्रकाशने विपश्चिद्राजानां कुञ्जनराजानां येन खलु दक्षिणेन
दक्षिणहस्तायितं तमपि विमृष्टानेकशास्त्रमार्माणं श्रीमाधवकृष्ण-
शर्माणं न के के कृतकैतरया कृतकृतयामिनन्देन् ?

अमात्यवान् श्रीयुतमाधवेन यः
क्षितीशितुस्तस्य मनोऽप्याहया ।
अनेन शिल्पीन्द्रगुणेन संस्कृतं
सरस्वतीक्षेत्रमिदं भजामहे ॥

श्रीकानेर
१२-१०-१९४४

}

वळळत्तोळ

FOREWORD

(ENGLISH VERSION)

This is not the first time that I see this country of Bikanor which, though a desert in appearance, is an abode of immense riches and glory. My present visit has three objects: to pay my respects to His Highness Maharaja Sri Sadul Singhji Bahadur, the serene, brave and benevolent ruler of the country; to see the Library of ancient manuscripts here which shines as the embodiment of His Highness' vast love of letters; and to enjoy the company of my old friend Major Sardar K.M. Panikkar who now adorns the position of Prime Minister to His Highness the Maharaja and whose literary fame has spread even in other continents.

Lo ! by the Mighty Providence that has already produced the above mentioned three flowers on a single stalk of mine, I have been taken from the crest of one wave to that of another in the ocean of jubilation, in so far as I have now been given an occasion to taste for the first time this song named Jagad Vijaya Chandas. And this supremely fascinating poem, along with innumerable others of the same class, had been till recently, confined in gloom to decaying manuscript folia, bitten by insects and worms. Now that they have been rescued after a long time from what was a second purgatory, O lovers of letters, the tender creepers of your fortune have blossomed.

The great Kavindracharya, from whose lotus-like mouth made open by extolling the beloved Deity, this honey of Jagad Vijaya Chandas has flowed, occupied a very eminent position both as a scholar and as a poet; it is this same idea that is being sung in this very song.

Many classical works in Sanskrit and Hindi are available as coming from his pen. Among them, his Hindi commentary on Yoga Vasishtha by itself is enough to expound his title "having been blessed by Brahmendrasaraswati." It is known that the Emperor Shah Jahan, a great lover of arts, conferred on him the title of Sarvavidyanidhana (Treasure Trove of Omniscience). Undoubtedly, the patronage of that great Emperor descended on the right person in so far as this scholar, a master of all branches of learning, was worshipped by his contemporaries as an incarnation in man's form of Saraswati herself (the goddess of learning).

Should this song in praise of the Lord Siva, adorned with rhymes, be sung by a person with a divine fervour and with a trained voice, in proper tune with suitable time-beat and agreeable melody, then it is possible that those who listen to the song would wonder in ecstasy, as if their ears are immersed in nectar, whether Saraswati herself is playing on the harp in the presence of the language of the gods that is also a family companion.

O beloved readers, we are deeply indebted to Dr. C. Kunhan Raja who has now been kind enough to undertake the task of bringing to our notice, along with a commentary that elucidates the text, this majestic and sweet song of that Man-Saraswati whose heart has been elevated by music and literature, both developing in equal proportion. Admirable indeed, is the perseverance and hardihood of Dr. Kunhan Raja's pen of commanding powers, in that it has undertaken without any fear or hesitation, the heavy work of noting, for the convenience of the readers, even the exact references of grammatical and lexicographical citations appearing in the commentary of the song.

Or rather, who am I, this person indulging in leisurcliness, to correctly estimate the measure of scholarship and the weight of studiousness of Sri

Kunhan Raja through whose sole efforts has resulted the present appearance of the Library in the Fort Palace, the more than ten thousand works in the Divine Sanskrit language that have been for a long time remaining more or less as a heap of leaves scattered here and there and mixed up, without proper arrangement, having now been properly classified after close examination, newly wrapped up and sorted out in separate bundles and thus organised into a state in which they can be utilised by scholars in all their pursuits.

And who will not bestow grateful elicitation on Sri Madhava Krishna Sarma, who has critically mastered the vital essence of the various Sastras, who has rightly taken up his position as the right hand of Kunhan Raja, the leader of critical scholars, in his efforts to organise this Library, in its efficient management, and in the creditable publications of the books.

I worship in this temple of Saraswati that has been consecrated by these two eminent builders under the gracious orders of His Highness the Maharaja of Bikaner, who is endowed with worthy Minister in the person of Sri Madhava Panikkar.

BIKANER

12-10-1944.

}

VALLATHOL.

Preface

This edition of the *Jagadvijayacchandās* with commentary in its longer recension, along with the same in a shorter recension with commentary and the two texts without commentaries, is based on four manuscripts in the Anup Sanskrit Library, Bikaner. The main portion of this edition along with the three Appendices have each a separate manuscript correspondingly. The details about the four manuscripts are given below.

1. *Jagadvijayacchandās*, long, with commentary: This manuscript is about 11 inches long and 4 inches wide. There are 43 leaves. On the first page of the first sheet, there is written in bold letters ॥ श्रीमहाजा + + सिंहस्य ॥ जगद्विजयचंद्रः ॥ The letter रा is omitted after श्रीमहा ; the letter नू is worm-eaten completely; the next letter प is slightly damaged, but can be made out. The letters are nearly $\frac{3}{4}$ inch in height; There are thick double strokes at the beginning and at the end and also between the two words. To the left of this, slightly moved to the top of the page, there is written in a slanting line, the figure 622 in Arabic numerals by a modern hand. Evidently this must be the number assigned for preparing a list at some recent time. Just below the Title of the work there is a big hole, the damage having been produced by white ants. This is about an inch wide and an inch and a half long on the first sheet. It becomes smaller and smaller in the subsequent sheets. The first four sheets have been affected in this way.

a double line both on the left and on the right sides of the writing. On the second page of each sheet, there is written on the top of the left margin **अ. दं. टी** with the sheet number below. On the same pages there is written on the bottom of the right margin **राम** with the sheet number below it. The *corrections* are carried out in the margins. Thus if a word is to be inserted, there is a v mark above a certain letter where the insertion is to come, and the letter to be inserted, written in the margin with the number of the line from that margin, after the letter. Sometimes the line number is not given. In some cases the insertion is made on the side margin against the line in which the insertion is to be made.

The page numbering proceeds till the second page of the 42nd sheet, and in the next one, which is the last, the page numbering is given on the first page. The text ends on the first line here. On the second page of this sheet, there is written in the same hold letters as on the first page of the first sheet **॥ श्रीमहाराजश्रीमदनूपसिंहस्य ॥ जगद्विजयचंद्रः ॥** and below this is written in small letters **अथ 700.** Above the Title there is written 740. This must be an earlier number for the manuscript. On the left side, a little to the top there is again the number 622 in Arabic numerals in modern hands in a slanting line.

The Text portion is written as divided into sections, and the commentary follows for that section. Then the next section of the text is given. But the numbering is given for each rhyming unit. These numbers are separately given for each part having a separate rhyme. Thus section 119 on P. 18 is given as: **स्मयगीर्वाण 17 श्रुतियुतगान 18** and its commentary follows. If a section

ends in the middle of a rhyming unit, then the number is given only at the end of the rhyming unit in the next section. Thus the sections 192 and 193 are given as: *स्वप्ननिःशान* 97 *स्वप्नहृत्*; then after commentary *स्वप्न* 98. *स्नोमेतगाण* 99. The copy is fairly accurate. There are very few corrections on the margins, and even in editing the text there was not much need to conjecture readings on account of any defect in the manuscript.

The first thirteen sheets end with *क्षेत्रविता*, which is in section 156, and the final letter *न* appears in the next sheet. But there is space for at least two lines more on this page. The handwriting also changes in the next sheet. Quite on the top of the left margin of the second pages, above the letters and the sheet numbering, there are written in the next four sheets *घो, न, म, सि* each letter being in a separate sheet. The second page of the 18th sheet closes with *कर्मधारयः* in section 218. There is still space in the last line for about eight letters and this space is filled with full stop marks which appear like *॥*. Then the first handwriting is found again. From the 26th sheet again, there is found on the extreme top of the left margin on the second page of the sheets the letters *घो, न, म, सि, ॥* on five sheets and then in the next two sheets there are the letters *अ* and *आ* respectively. In the succeeding sheets (33 to 42) there are the figures 1 to 10 in that place. This closes the manuscript, the next sheet being practically blank.

2. *Jagadvijayacchandaa*, short, with commentary: This manuscript is more or less of the same size as the previous one, only $\frac{1}{4}$ inch shorter, but $\frac{1}{4}$ inch wider than the previous one. The first page of the first sheet is left blank completely, except for the

text is fairly correct and the manuscript is in a very good condition. There are seven sheets on the whole.

3. Jagadvijayacchaudas, long, text: The size of this manuscript is 10 inches long and four inches wide. On the first page of the first sheet there is written in bold handwriting ॥ महासत्त्वोमदनसिंहस्य ॥ जगद्विजयचंद्र ॥ There are double lines before and after the Title and also between the words. After the middle double line and before the name of the work there is a व mark and above is written in the same bold handwriting, the letter वृ; then a letter which looks like व is defaced with ink and ह is written after that. Evidently the scribe started writing वृ on the top; the first letter was corrected into व, and व was defaced. There is the figure 624 in Arabic numerals to the left of this, slightly towards the top of the page, in a slanting line, as in the previous manuscripts. The work begins on the second page of the first sheet. The rhyming units are not numbered; but the total number at the end of each rhyming part is given. Thus the six parts have 121, 120, 111, 102, 61 and 60 units respectively.

The margins on the four sides in each page are less than an inch. The sheet numbers are given on the bottom of the left margin of the second page in each sheet. The writing is smaller; and it is not bold or clear as in the previous manuscripts. But it is quite legible. The work ends on the second page of the fourth sheet, leaving space for only about three more lines. In this space is written at the left end in small letters वृ 110 and then there is written the owner's name in big, bold letters, exactly as on the first page of the first sheet. The figure 624 appears on the top of the left margin on this page again.

4. Jagādviṣayacchandas, short, text: This manuscript is 10 inches long and $4\frac{1}{2}$ inches wide. On the first page of the first sheet there is written in bold, larger letters ॥ महाराजश्रीमदनूपसिंहस्य ॥ with double lines before and after. On the left of this, slightly to the top there is written in a slanting line the figure 625 in Arabic numerals. The text begins on the second page of the first sheet. It begins: जय जय धीन ।

At the end of the rhyming units there is no numbering. But at the end of the first rhyming part there is, after प्रखलधुरीण, the figure 1. After स्वलितविनाम at the end of the next rhyming part there is only a small circle. At the end of the next rhyming part there is no indication of an end, the line स्वनुकृतनास following the line पञ्जवरकीर immediately. After the line प्रचितसमास at the end of the next part the first line in the succeeding part follows without any break. But in the next part, each rhyming unit is numbered. When in certain rhyming units the number is not given the unnumbered line is taken note of. Thus श्रीभुवदण्ड is numbered as 7 and there is the figure 9 after अयिकोदण्डग्राहितदण्ड. The 36 units are thus numbered. The same plan is followed in the next three parts rhyming in आन, आल and अर्म. There is only one line ending in आर and this is numbered as 16, after द्रमिसंनिमान which is numbered as 15. The line श्रुतिगतार्म is numbered 12 and then the following lines are given without any numbering. The manuscript ends in the middle of the first page of the third sheet with भक्तिसमेतम् श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वती-
मां लघुव्रगद्वित्रयकन्दः पुस्तकम् ॥ शुभमस्तु ॥

On the second page of the first and the second sheets, there is written on the top of the left margin ख. ज. मू

and in the bottom of the right margin राम, with the sheet numbering below in both the places. In the first page of the third sheet, where the work ends, there is only मू with the sheet number below in the left margin; but in the right margin there is राम in full with the sheet number.

On the second page of the last sheet there is ॥ महा-
राजधीमदनूपसिद्धस्य ॥ in bold, large letters with double lines
before and after; above this is written 738, evidently an
earlier serial number, and below is written ग्रंथ 35. On
this page also there is ज. ज. मू and राम at the top and
bottom of the left and right margins respectively, with
the sheet number below in both the places. The number
625 is written in Arabic numerals in a slanting line to
the left, slightly to the top, of the main Title, in modern
hand.

The longer *Jagadvijayacchandās* is given in this
edition as the main work. And the commentary is also
given along with it. The shorter one is given as the
first appendix. In printing the text with the commen-
tary, I had to join up the rhyming units into a single
section in many cases and in some cases, the rhyming
units had to be broken up between two sections. In
the edition with the commentary, I cannot ignore the
meaning. - In order to enable the readers to under-
stand the rhyming, I have given the two texts separa-
tely as Appendices II and III, giving each rhyming
unit in a separate line. The text as found in the man-
uscript with the commentary is slightly different from
the text as found in the manuscript with the text alone.
In Appendix II, I have given the text exactly as it is
printed along with the commentary, and the variants

It is now my pleasant duty to record my sincere thanks to all the younger scholars who have helped me in bringing out this edition. Mr. Madhava Krishna Sarma had to arrange the manuscripts in the Library in the final form and also to prepare and pass through the Press, the catalogue of the Library. He did his work in connection with this edition very satisfactorily, in spite of his many such pre-occupations. So I must record my special thanks to him.

Pandit Sri Ram, Superintendent of the Government Press, Bikaner, has spared no pains to bring out this edition very expeditiously without at the same time sacrificing the interests of neat and correct printing. His expert knowledge of printing has been of great help to me in arranging the matter in the proper form. One can easily appreciate a good work after it is done; but it requires special skill to anticipate in advance, before the work is taken up, what the proper form of arrangement should be in order to give the book a good appearance. All the credit for the printing goes to Pandit Sri Ram.

Mahakavi Vallathol, the eminent scholar and poet of Malabar, who has won international reputation by his work in reviving the ancient art of dancing in Malabar, was in Bikaner in September of this year. He had already seen the work in parts when I met him in Malabar, before it was taken up for edition, and he appreciated the beauty of the poem very much. He encouraged me in taking up the work of editing it. At the time he visited Bikaner, the text portion had been printed. I am deeply indebted to him for the encouraging Foreword in Sanskrit which he has contributed.

When I discovered the work in the Anup Sanskrit Library in the beginning of 1940, I showed it to Major K. M. Panikkar, the Prime Minister of Bikaner. He appreciated the work very much. His only fear was that it may be difficult to prepare a satisfactory edition. After I examined the manuscript I assured him that there would be no particular difficulty in the matter, and he sanctioned the inclusion of this work in the Series as soon as the Series was inaugurated. I had to consult him on various details, and with his usual courtesy, he always encouraged me with his advice and guidance in all matters. At the time the work was taken up by me he was the Foreign and Political Minister in Bikaner, and he had also the Portfolios of Education and Public Health under him. Thus he was in direct charge of the affairs of the Library, and he continues to be so even as Prime Minister. His scholarship, his critical insight, his eye for details and his thorough grasp of fundamentals contributed much to the rapid progress of the Library. If I have been of any service to the Library, I owe it entirely to the kindness of Major Panikkar. It is not possible for me to find adequate words to express my gratitude to him for his constant encouragement in my work.

I must also record here my gratitude to the University of Madras for permitting me to undertake this edition and to include it in the Series inaugurated by the Government of His Highness the Maharaja of Bikaner.

The author of the work was a great scholar and poet of the seventeenth century; he was patronised by the Moghul Emperors, Jahao Gbir and Shah Jahan, and also by Maharaja Anup Singhji of Bikaner. The author

must have written the work for dedication to his royal patron; the shorter text was written in praise of the royal patron. It is a great privilege for a humble student three centuries later, to edit the work under the patronage of His Highness the Maharaja of Bikaner, who continues the tradition of his ancestors by patronising Letters, Art and Scholarship. Works of this sort show the exalted position which scholarly pursuits occupied in the State in ancient times. While economic progress may enable the people to command the means of subsistence and while political progress may afford the security, it is cultural progress that makes life worthliving. Without cultural progress, life of man degenerates into a mere existence, not different from that of beasts. It is my belief that this humble contribution of mine will add something to the nobility in life of the people in the State, which is the constant aim of His Highness and also of the people of modern times, by giving them something that produces joy. I dedicate this work to His Highness as a loyal tribute for all the kindness which he has shown to me personally and for all the patronage he has bestowed on the Anup Sanskrit library and its undertakings.

BIKANER

15th December 1944.

C. KUNHAN RAJA.

CONTENTS

	PAGE.
प्रस्तावना by Mahakavi Vallathol	VII-VIII
Foreword (English version of the previous)	IX-XI
Facsimile of the first page in the manus- cript	XII
Preface	XIII-XXIV
Introduction	XXVII-XLV
Some evidence about the location of the MSS Library of Kavindracharya Sarasvati at Benares in A.-D 1665 by Prof. P. K. Gode, M.A. ...	XLVII-LVII
Text: जगद्विजयच्छन्दः वृद्धत् सटीकम् ...	१-७६
Appendix I जगद्विजयच्छन्दः लघु सटीकम्...	७७-६४
„ II जगद्विजयच्छन्दः वृद्धत् मूलम्...	९५-११०
„ III जगद्विजयच्छन्दः लघु मूलम्...	१११-११४
„ IV Common Passages ...	११५
Index	११७-१४०
Notes	141-163

INTRODUCTION

In 1935, the Madras University undertook the preparation of a "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, making the Catalogus Catalogorum of Th. Anfrecht up-to-date. Three years after that, during which period some preliminary work was done, I was made the editor of the work and was put in charge of executing that difficult task. As a part of the work, I had to go to various manuscripts Libraries in India and to arrange for the preparation of complete and reliable catalogues.

Major K. M. Panikkar became the Foreign and Political Minister in Bikaner in 1939 and he was in charge of the portfolio of Education and Public Health as well in the State; as such, he was in direct charge of the rich collection of manuscripts preserved in the Bikaner Fort. He is a great scholar and poet, besides being a great administrator, politician, historian and author. As soon as he came to Bikaner, he took steps to put the Library in proper order. Knowing that I had to prepare the "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, undertaken by the Madras University, he invited me to visit Bikaner and organise the Library there, which had been constituted as Anup Sanskrit Library, after Maharaja Anup Singhji who collected the major part of the manuscripts. During my first visit, which was for less than a month in February-March, 1940 and my second visit in May-June 1942, which was for nearly six weeks, I had to handle more than ten thousand volumes. My prime task was to arrange the manuscripts classified on a subject basis.

to identify the name of the work and of the author and to note them; this was preliminary to preparing a list. During this first examination it was not possible for me to select rare and valuable manuscripts. Yet even during such a casual examination I was able to notice a large number of works in Sanskrit, not known till now. I found that the collection was very rich in Classical Sanskrit, Alamkara, Sangita and Dharma Sastra. The four manuscripts that have been utilised in this edition were some of the few that attracted my attention even during my first visit.

The name of Maharaja Anup Singhji appearing as owner on the cover sheet, the peculiar form of the poem and the name *Jagadvijayacchandas* attracted my attention. I brought the manuscripts to the notice of Major K. M. Panikkar and he too was very much interested in the work.

About that time I had noticed the manuscript of a letter in Sanskrit written by Dara Shukoh, son of Shah Jahan, and addressed to one Nrisimha Goswamin. It is not exactly a letter; it is rather an address of greeting. It was written in an extremely artificial style. With considerable difficulty I was able to prepare a readable presentation of the letter for publication. It appeared in the Adyar Library Bulletin, with notes and an English version and it was later issued as a pamphlet from that Library. I was deeply interested in that form of literature. My interest was all the more when such literature was found to have flourished under the Muslim emperors.

When I discovered the four manuscripts in the Anup Sanskrit Library and when I examined them, I was able to detect some family resemblance between the

letter of Dara Shukoh which I had already examined, and published partially, and this work. Dara's letter was in prose. This is metrical in form. In all other details there is considerable resemblance. Maharaja Anup Singhji was the owner of these manuscripts. The name of Kavindracharya appeared in the manuscript of the shorter poem with commentary. It struck me that the poem is by Kavindracharya.

"Jagadvijaya" is not an ordinary name. No Hindu king is known to have assumed such a Title. When I thought of Kavindracharya, *my mind naturally turned* to the name Shah Jahan as the King to whom this shorter poem is dedicated. But "Shah Jahan" is "the ruler of the world" and the *name that fits* in with "Jagad Vijaya" is "Jahan Ghir". I started with the presumption, rather the hypothesis, that "Jagadvijaya" referred to some king. Since the longer poem is in praise of Siva, I also thought that the poem might have been composed to celebrate the victories of Shivaji. Another hypothesis which I had was that perhaps the poem was written in praise of Maharaja Anup Singhji himself, in so far he was recognised at that time as the Defender of Hindu Faith. There is no evidence of any connection between Kavindracharya and Shivaji, and my mind was wavering between Jahan Ghir and Maharaja Anup Singhji. The general trend of the poem shows that it was dedicated to and was written in praise of a Hindu King. Worshipping Sri Rama and performing Yagas are not quite appropriate in the case of a Muslim ruler, however tolerant he might have been, whatever patronage he might have bestowed on Hindu literatures and Hindu arts. Thus I was inclined to surmise that the poem referred to Maharaja Anup Singhji.

But I could not ignore the other side. Why did the poet select such a strange name for his poem, like "Jagadvijayacchandas?" "Jagadvijaya" is not a well known epithet of Hindu kings. The name is not seen either in ancient epics or in later literature. He must have had some special reason for selecting such a Title for the poem, and the most probable ground must have been that "Jagadvijaya" is the Sanskrit equivalent of a non-Sanskrit name. If this is so there can be no doubt that the king meant by this term is Jahan Ghir. The appearance of Hindu ideas like worshipping Sri Rama and performing Yagas need not be a great difficulty, even if the poem praises a Muslim ruler. To Indian poets, even a petty king ruling over a few square miles of territory is "the king of kings, ruling over the earth surrounded by the four oceans, to whom even the king of heaven pays tribute." As such even a non-Hindu king is an ideal king when a poem is written about him, and a non-Hindu king becomes a worshipper of Sri Rama and a faithful performer of Yagas.

After carefully considering all available factors I have come to the conclusion that the shorter poem is written in praise of the Moghul Emperor, Jahan Ghir, and in the longer poem also, there is the same name, although it praises Siva. There is a hint that Jagadvijaya (Jahan Ghir) was equal to Siva.

Three of the manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji as the owner. The *Jagadvijayacchandas* short, with the commentary does not bear any name. The *Jagad-ijayacchandas*, short, text alone belonged to Maharaja Anup Singhji, as the entry on the cover shows; but inside, it is stated that the book belonged to

Kavindracharya. Can it be that it originally belonged to Kavindracharya and later came to the possession of Maharaja Anup Singhji? Here we have to consider many things.

Kavindracharya owned many manuscripts. There was also a list of manuscripts that belonged to him. Copies of the list are available and the list has been published in the Gekwad Oriental Series. Many manuscripts which originally belonged to Kavindracharya are now found in the Anup Sanskrit Library Collection. Copies of Todar Mall's Dharma Sastra work called *Todarananda* now in the Anup Sanskrit Library originally belonged to Kavindracharya. All those manuscripts which belonged to Kavindracharya bear the name of the owner, and the name of the owner is written in a very conspicuous way. It is written in large, bold letters in the middle of the two outer pages, along the whole length of the page. Three of these four manuscripts, now utilised in this edition, bear the name of Maharaja Anup Singhji written exactly in the way in which the name of Kavindracharya appears on his own manuscripts.

Thus it is certain that the manuscripts did not originally belong to Kavindracharya and that they were not later transferred to Maharaja Anup Singhji. Such manuscripts could be easily identified, as in the case of the manuscripts of *Todarananda*. These manuscripts originally belonged to Maharaja Anup Singhji. There are many manuscripts in the Library which belonged to Maharaja Anup Singhji himself. They bear the entry that the book belonged to Maharaja Anup Singhji, written in small letters, mostly in Rajasthani. There are many

manuscripts which bear the entry that they were written in the kingdom of Maharaja Anup Singhji. But these manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji written in the style of Kavindracharya, and one manuscript has the entry inside that it is Kavindracharya's book. Usually a statement like कवीन्द्राचार्यवरस्वर्ननां पुस्तकम् can mean only that the manuscript belonged to Kavindracharya and not that it is a work of Kavindracharya. Thus we have one set of evidence to show that the manuscript belonged to Maharaja Anup Singhji and another evidence that they belonged to Kavindracharya. One thing is certain and that is that all the manuscripts belonged to the same person. They form a set. There is doubt only about one of them, where there is no name of the owner. This is the manuscript of the *Jagadvijaya-achandas*, short, with commentary. Here the style of writing is also slightly different. Yet, it belonged to the same set. Perhaps what we have is a later transcript.

Since the owner of the manuscripts is definitely Maharaja Anup Singhji, the only relation which Kavindracharya can have with the manuscripts is as the author. From the resemblance of the style to the style in the Sanskrit letter of Dara Shukoh, there is every possibility of Kavindracharya being the author of these works. It is only in the prefatory verse in the commentary on the longer *Jagadvijayacchandas* that there is a name. But that portion is completely gone. The letters are included in the portion damaged by white ants. But I examined the manuscript very carefully and I have given all the details in the Notes. From the Notes, it would be found that in the first line of this prefatory verse, all the letters except the last are in tact. The ए mark of the letter is retained, and there is no doubt that this last

letter is ते. After this, the first letter in the second line is completely missing. The ई mark following the second letter can easily be identified. The next letter must have a न, द or व which can be known from the small loop still remaining in the middle. What is seen after this is the bottom of र and a part of वि. This comes after space for two more letters. From the metre also, we know that before रचिते, there must have been five letters; even here, the second seems to have ई at its end and the next seems to have न as a part. From all these evidences, I reconstructed the line as कवीन्द्राचार्यरचिते. I confess that the only evidence for assigning the work to the great Kavindracharya is what I have explained above. It is a large number of small indications joined together into a fairly reliable evidence. I am giving a block of the first page where the small bit of the broken name is visible.

The work must have been written when Kavindra-charya was quite young. It shows more intellectual dexterity than poetic talent. It is not first class poetry. It is doubtful if it can be called poetry at all. Poetry must have some element of "meaning" also which gives joy. Here there are only words, and meaning is nothing. It is only a string of epithets, just like the Sanskrit letter of Dara Shukoh. Words are selected only for the sake of alliteration, *not because those words mean anything that have some propriety in the context*. According to the classification of Jagannatha Bhatta, it must come under अद्यय, or even अद्यमाद्यमद्यय. If this is to be called poetry, poetry must have a definition like रामायः एतः and not what Jagannatha Bhatta gives, namely रामायीयार्थमतिपादकः एतः। Here there is no अर्थ at all, to say nothing of रामायीयक in that अर्थ.

But it is not merely imagination that gives joy to the reader. Intellectual dexterity and super-erudition too produce some kind of joy, though that joy may not come under æsthetic enjoyment.

From the Title, it looks as though the work was written in praise of emperor Jahan Ghir, so far as the shorter poem goes, and in the longer poem also, the author had Jahan Ghir in mind when he praised Siva. What I surmise is that when Kavindracharya met Maharaja Anup Singhji, he presented him with a set of these texts, written in the style of his own manuscripts.

Apart from the fact that three manuscripts definitely belonged to Maharaja Anup Singhji and that Kavindracharya had some relation with one of them in so far as there is the entry कविन्द्राचार्यसरस्वतीनां पुस्तकं at the end of the manuscript, everything else remains in the realm of surmises. When no actual evidences are available, one has to pass on to the field of surmises. I had to accept the principle enunciated in the passage :

सामान्यस्तु सिद्धादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमात्मगमात् सिद्धम् ॥

In such cases, what one has to examine is the method by which conclusions have been arrived at. Are the premises correct? Does the conclusion follow, if the premises are accepted? It is for the readers to pronounce a judgment on this point. All that I can do is to examine the point and to place all available facts before the readers. I have done this part of my work.

If Kavindracharya is the author and if it is Emperor Jahan Ghir that is meant by the term "Jagadvijaya", then the work has great historical importance. I edited Vitthals Krishna's *Anupa-simha-gunavatara* as the

dedicatory Volume in this series. There I could not give any detail about the work or the author. I have not presented in that edition what is termed the "critical apparatus." There, the idea was only to start the series. It was not meant as a critical edition. Further, nothing was known of the author at that time. Some information about him could be collected only after a thorough examination of the Anup Sanskrit Library itself. But I could not wait till that time to publish that volume. The only other information about the author is what I could collect from a drama written by him. It is a *prahasana*, a farce. There I find the following statement about the author: *रसिकजनमनोविनोदकारिणा श्रीमुञ्जानसिंहदेवमाधुरीधुरीण्यमारयोगायननुसारिनिजयाग्देवताप्रादितस्वर्णीयमहापद्मसेवाप्रतेन सैखण्डजातीयेन गोकुलप्रामथसिना विद्वत्कृष्णविद्याचार्येण* etc. This farce was written under the instruction of Maharaja Sujan Singhji the son of Maharaja Anup Singhji. *Anupa-simha-gunaratra* was written when Anup Singhji was the heir-apparent. He reigned for thirty years. Thus this farce must have been written by him many years after he wrote *Anupa-simha-gunaratra*. Even now it is only a surmise that the author of this farce is also the author of *Anupa-simha-gunaratra*.

What is now important is that for the dedicatory volume in the series, a work about Maharaja Anup Singhji was selected. The first number in the series *Akbarasahisringaradarpuna* was written by Padmasuodara, a Jain author under the patronage of Emperor Akbar. In this second number in the series, I am presenting a work by Kavindracharya about Emperor Jahan Ghir.

There are two points that impress me in this connection. One is that at that time literature enjoyed great

patronage at the hands of the Rulers. Poets, philosophers and authors enjoyed a very honoured position in the State. The other point is that what is called Hindu culture was at that time only Indian culture, not the culture of a particular community in India. India and Hindu mean the same thing philologically. And in those days the terms meant also the same thing. It is only now that India is used as meaning a geographical unit and Hindu as meaning a community in that geographical unit. The Emperor in Delhi and the rulers in the provinces were great patrons of learning and encouraged Hindu scholars (who were only Indian scholars), irrespective of the religious affiliation of the rulers. The rulers were only the rulers of the country and their personal religion formed an element only in their private life, and never influenced or diverted their just and impartial administration.

Religion is an illumination within and not a label outside. Culture is also an aspect of the inner development of man and not a set of formulas and codes. To a man in whom religion shines within, there is no conflict with other religions. To a cultured man also, there is no conflict of culture. Conflict of religion arises when religion is degenerated into a label, and talk about cultural conflict is the result of corrupting culture into a code. My great interest in undertaking these publications in the Bikaner series lies in the fact that it gives me an opportunity to present a certain phase in the life of India, prior to the time when modern civilization is supposed to have dawned in the country. Did civilization disappear from India, or has civilization dawned on India? When the history of India was patched up from mutilated fragments of political records, there was a

certain picture presented to the world. Literature and not political record truly reflects the genius of India. These publications help in understanding the Indian life in the medieval period in the true perspective.

There is a wave of nationalism moving over India ; but the movement does not receive its strength from any inherent vitality of the nation. As things are, the movement is more political, with a strong element of economic interests. The objective is more to transplant certain foreign elements in the Indian soil, without testing whether the soil of the country can grow such vegetation, whether there has been enough manuring of the soil, whether the plant can take root on the soil. There is always much talk about the possibility of adopting conditions obtaining in other countries with no consideration of the problem whether such conditions can be adapted to the situations in the country. Religious, social and political conditions are always in a state of movement and progress in any country with a life in the nation. It is only when there is a life in a nation that the body politic can adapt itself to the changing conditions. Sometimes such changes are very prominent ; sometimes it is not quite noticeable. At the time when the Muslim Rulers sat on the throne of Delhi, there were great changes in the national conditions of India, on account of the impact of a new culture and new ways of life on Indian life. Indian life withstood the strong impact without collapsing before it. The reason is that at that time the power to withstand the new forces that were sweeping over the land came from within. The result was a new mingling of the two cultures, the Indian culture and the culture brought by the Rulers. The

result was the appearance of a fresh Indian culture where both fused into a harmonious form. The old culture did not lose its individuality ; nor did it refuse to take in and assimilate the new tonic. Thus Indian culture, as was the case in all its stages of millenium long evolution, started a new life of youth and vigour. It is that a new Vedic-Muslim culture developed during the Moghal period that is reflected in the book that is now presented to the public. The development of this new culture, started in the time of Akbar, continued during the time of Jahan Ghir and culminated at the time of Shah Jahan was one of the greatest achievements of humanity. A great scholar and Samnyasin, following the orthodox Vedic religion, writing such a book on an Emperor who followed another religion, describing the Emperor as endowed with all the great qualities of a righteous king even from the most orthodox standards : what better testimony is wanted for the possibilities of human genius in the matter of cultural harmony ? The three Moghal Emperors, namely, Akbar, Jahan Ghir and Shah Jahan who sat on the Delhi Throne for a whole century, were the makers of a new Indian culture. During their reign, the difference between what is called orthodox Vedic religion and the Muslim religion was not any wider than the difference between the various sects among the followers of the Vedic religion. There was never allowed to grow on the Indian soil a Hindu religion different from what it always was, namely, the religion obtaining in the "Hind", that is India. Hindu religion was only Indian civilization with its various phases, and Islam developed on the soil as one such phase of "Hindu religion" or the Civilization of Hind or India.

I entered on this subject rather elaborately only to support my original surmise that the Emperor Jahan Ghir could be the subject of the poem, although the author, according to my surmise, is the great Kavindracharya and the Emperor was a Muslim. It is not my intention to deliver any sermon on Hindu-Muslim problem or to express any opinion on political and nationalistic problems. What I want to emphasise is that the mention of virtues like worshipping Sri Rama and keeping the sacred sacrificial fire mentioned in connection with the "World-Conqueror" need not stand in the way, of that "World-Conqueror" being Jahan Ghir, the Moghal Emperor. The followers of Vedic religion co-operated with the religious practices and religious ceremonies of the Muslims, and similarly, the Muslims also co-operated with the practices of Vedic Religion. This mutual co-operation, started in those days, continue event at present.

As has already been started, the main text published here is a song in praise of Siva; but the deliberate and conscious allusion to some great king in the Title of *Jagad-Vijaya* is unmistakable. Otherwise, there is no meaning in giving the Title of *Jagad-Vijaya* to the song. The smaller text published as Appendix I and Appendix III is directly addressed to that same Emperor Jagad Vijaya (Jahan Ghir). The two songs contain many passages that are common and identical; many passages are similar to each other. I have given a list of all such passages at the end of the book. The commentary is also common both in plan and in wording. The identity of the authors of the two songs and of the commentaries is unquestionable. Kavindracharya being that author is still only in the realm of probabilities.

All the four manuscripts give the name of the work as *Jagadvijayacchandās*. But in the commentary on the longer song, the work is mentioned as a *Dandakā*. The former name suggests that it observes the rules of metre. The latter suggests that it is a run-on song without the sections having to be divided into regular metrical verses. I have chosen the former name since that is the title given on the cover sheet of all the manuscripts. That must have been the name by which it was known at the time. It makes little difference whether it is called by the one or the other name.

The correct text of the song has yet to be fixed. The text as found in the manuscript along with the commentary, is slightly different from the text as found in the other manuscript where there is no commentary. This is the case both with the main text given and the shorter song given in the Appendix. Naturally one expects a verse to consist of four rhyming units. Thus, to take the first few lines.

जय जय चण्ड सुतिजयचण्ड
प्लुक्षरिपुचण्ड मंत्रितचण्ड

must be taken as the first verse. In this way, one further expects each section with a particular rhyme to have a definite number of such verses of four rhyming units. Actually this is not found to be the case. The text contains only a number of vocatives strung together. One further expects that at the end of a section with a particular rhyme there would be the end of a vocative also. This too is not found to be the case. Thus in the shorter song, the rhyme in ईर ends in the middle of a vocative (section 31 on P. 81). I am not myself sure whether we should try to reconstruct the text on a

plan of dividing the lines in groups of four and try further to divide each section with a particular rhyme into a definite number of such four-line verses. I have given the song as I have found it in the manuscript, and I have presented all the facts I have been able to get from the manuscripts.

Each rhyming unit contains eight *Matras* divided into four *bi-Matra* syllabic units. Thus a *bi-Matra* unit may be a single long syllable or two short syllables. But this scheme is not kept up with any kind of rigidity. This is the general cadence; that is all. Sometimes it is found that four *Matras* are contained as distributed among three syllables like "short-long-short." Thus the ninth section on P. 2 is like that. There are many cases of this kind. Yet on the whole we may say that a *bi-Matra* unit is made up of a long syllable or two short syllables. Another feature is that the two-short-syllable scheme is found only in the beginning and not at the end of a rhyme unit. The final is always a long. Since the words are vocatives, the final syllable can become a long syllable only if it is followed by a conjunct consonant. Hence it is found that all the rhyming units starts with a conjunct consonant. I have said that a unit of eight syllables represent a rhyming unit. In this case also there is no rigidity. Sometimes there is a rhyme only at the end of a sixteen-*Matra* unit. Thus in section 64 on P. 10, there is no rhyme at the end of the second of the three units contained in that section. If a vocative ends at the close of a unit of eight syllables, there is uniformly a rhyme there. In some cases the vocative ends in the middle of such an eight-syllable unit. In the commentary, the song

given as a दृष्टक. As such, there is no need to think of dividing the song into verses. It is a continuous song.

This is only a song. In songs, sound is the most important element. Meaning has only a subordinate role. The piece now presented must be judged as a song and not as poetry. Does it serve the purposes of song? That is the question which has to be put in passing an opinion on the piece. There is no room for any difference of opinion on this point. The rhythm and melody are such as would attract any one's attention. It is not the highest kind of poetry alone that gives pleasure. Pleasure is derived from various sources, and the kind of literary piece represented by the one at hand is one such variety of the sources of pleasure. Clever handling of sounds, dexterous manipulation of words with their various meanings, exhibition of a vast command of vocabulary, grammar and Shastras: these aspects of human genius also give some pleasure to man along with sublime imagination. There are different schools of literary criticism. They judge poetic beauty with different standards. Imagination as the testing rod is only one among them. Style, figures of speech, flawless taste in workmanship: these too have been accepted as other tests for good poetry. If the present piece does not satisfy the test of poetry from the point of view of imagination, that does not in itself deny to it the claim of being a piece of literary art.

Man has a mind, an emotional aspect and an intellect, besides imagination. Imagination is found only in a few persons. Thus poetry that satisfies the test of imagination can give aesthetic pleasure only to the few who are endowed with imagination. Literary pieces of

the kind now presented have a wider appeal, though the appeal may not be deep. There are more persons that can enjoy a piece like this than a poem that appeals only to those select few with imagination.

The song is an applied text on grammar and lexicons. The various Sanskrit roots with different meanings are taken up and nominal forms are derived from them through various grammatical processes. Similarly words given in various lexicons in their various meanings are found here used in those varieties of meanings.

In the commentary, the commentator quotes Panini's *Sutras*. I have given the *Sutra* references where a *Sutra* is actually quoted or when there is a clear allusion to a *Sutra*. In giving the *Varṭikas* I have followed the *Mahabhashya* edited by Kielhorn. The references to the *Whitupatha* follow Boehtlingk's edition of Panini.

There are many citations from the *Viśva-prakāśa*. In many places there is slight difference in reading between what is found in the commentary here and what is found in the edition available. I have given all such differences in the Notes. A few citations are not traceable. The references are to the page and verse numbers in the edition in the Benares Sanskrit Series, No. 160 (Pages 1 to 100) and 168 (Pages 101 to 193).

The citations from *Medinī* are indicated by the page and the verse according to the edition in the Kashi Sanskrit Series No. 41. Here also the differences in reading are to be found in the Notes.

In giving references to the *Amarakośa*, I have used the edition of the text in the *Nirnayasagara* Series (1932) where the lines are numbered from 1 to 2989. The references are to these lines in the body of the

edition. In the Notes I have given the figures according to *Kanda*, *Varga* and verse. In the edition with Bhanu Dikshita, the *Vyoma* and the *Dik Vargas* in the first *Kanda* are given as two. But in the edition with the commentary of Kshiraswamin (by K. G. Oka, Poona, 1913) these two *Vargas* are given as a single one. So there is a difference in numbering for the first *Kanda*. In the Notes, I have drawn attention to this difference.

For Halayudha's *Abhidhanachintamani*, I have used Aufrecht's edition and for *Sasnata* I have used Weher's edition. For *Trikandasesha*, the Nirnayasagara edition has been used. There is an edition of *Anekārthadhva-nimanjari* with *Ekakshrakosa* printed in the Kashi Sanskrit Series. The numbers given in this edition refer to that book for both the works.

There is a reference to *Dharani Kosa* and to *Rudra Kosa*. These lexicons are not now available. There is a reference to Vyadi also, which I could not trace.

In the manuscript, passages from one work are given as from another work. I have drawn attention to all such cases in the Notes. Mistakes observed after the printing of the work are also corrected in the Notes.

The work now presented shows what the Sanskrit language is capable of, how much scope Sanskrit language affords to men's genius and how the intellect of the Indians have responded readily to such opportunities. There is no height to which the intellect of the Indians could not rise, where Indian intellect would feel giddy. This work exhibits a certain aspect of India's intellectual eminence.

The work has little historical value in so far as no names or events are mentioned. But history is some-

thing more than dates and events. As showing a certain side in the life of India, this work has great historical value.

In an Introduction the readers expect a full statement by the editor about the author of the work. Here I have said practically nothing about Kavindracharya. I have nothing to add to what has been said about him in the Introduction to *Kavindrachandrodaya* when the late Hara Datta Sarma edited that work from Poona in 1939, and to what is contained in the Article on Kavindracharya by Prof. P. K. Gode in the Annals of Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati, vol. I, Part iv (December 1940). Some information about him is also available in the Foreword by Ganganath Jha to the edition of *Kavindracharya List* in the Gaekwad Oriental Series as No. XVII in 1921. Prof. P. K. Gode, who is an authority on authors, works and dates, has kindly added a further note on the great Samnyasin, and it is added here after my Introduction. I am very much indebted to him for this very valuable contribution.

C. KUNHAN RAJA,

Some Evidence about the Location of the Manuscript Library of Kavindracharya Sarasvati at Benares in A. D. 1665.

By

Prof. P. K. Gode, M.A.

In 1941 I published my paper¹ on "Bernier and Kavindracharya Sarasvati at the Mughal Court" in which I tried to prove that the Chief of Benares Pandits with whom Bernier came into intimate contact for about three years after the execution of Dara Shukoh in A.D. 1659 was identical with the celebrated Kavindracharya Sarasvati, who was responsible for persuading Shah Jahan to abolish the pilgrim tax at Benares and Prayag and who, as a consequence of this achievement, received laudatory addresses in Sanskrit² and Hindi³ from the Sanskrit and Hindi Poets and Pandits of his time. Though the weight of evidence gathered by me for proving the above identity was too heavy to be brushed aside, I could not then produce direct and independent evidence in support of this identity. Fortunately for this identity Dr. Tara Chand of the Allahabad University has now brought forth independent confirmatory evidence and I have great pleasure in recording it here for the information of Sanskritists.

¹ *Idem* Journal of the S. V. Ori. Institute, Tirupati, Vol. I, Part 4, pp. 1-16

² Kavindrachandrodaya ed. by M. M. Patkar and H. D. Sharma, Poona Oriental Series No. 60, 1941.

³ Kavindrachandrika (Bikaner MS); copy kindly supplied to me by Dr. Dasharatha Sharma.

who have been enchanted by the remarkable personality of Kavindracharya¹ Sarasvati, since Dr. Ganganath Jha published the Catalogue of Kavindra's library called the *Kavindracharya Sucipatra in the* Gaikwad Oriental Series (No. XVII in 1921).

Dr. Tara Chand in his recent article² on *Rafi-ul-Khilaf* of Sitaram Kayastha Saksena of Lucknow states that this work is written by its author on the lines of Dara Shukoh's *Majma-ul-bahrin*³ explaining that the differences between the religious beliefs of Hindus and Muslims are superficial and based on lack of understanding, for in reality all paths seek God. Sitaram further states that Dara's *Majma-ul-bahrin* was so short that many difficulties remained unexplained and hence he undertook to compose in Persian a commentary on Sri Kavindracharya's *Jnana Sara* which is a Bhasha version of the *Yogavasistha* in Sanskrit. A MS. of Sitarama's work belongs to the Dr. Jha Institute, Allahabad. Sitaram quotes Persian and Arabic texts to show that the teachings

¹Kavindracharya Sarasvati is different from another Hindi writer Kavindra (Born about A.D. 1678) author of रसचन्द्रोदय, विनोदचन्द्रिका, जोगलीला. His literary career belongs to the period A.D. 1719-1746. His name was उदयनाथ; but he was known as कवीन्द्र (See p. 211 of मध्ययुगीन चरित्रकोश by Pt. Chitranand Shastri, Poona, 1937).

²Vide pp. 7-12 of *Journal of Ganganatha Jha Institute*, Vol. II, Part I (November 1944).

³Vide my article in *I. S. Mandal Quarterly*, Vol. 24, pp. 75-78

"Samudra Sangama, a Philosophical work of Dara Shukoh, son of Shah Jahan composed in A.D. 1655." *Samudra-Sangama* is a Sanskrit adaptation of Dara's *Majma-ul-bahrin*. The MS. of *Samudra Sangama* at the B. O. R. Institute, Poona (Govt. Mus. Library) No. 1043 of 1871-95 is dated A. C. 1708.

of the *Yogavasishtha* accord with those of Muslim mystics.¹

Dr. Tara Chand then mentions (1) the *Kavindracarya Sucipatra*, (2) that *Kavindrachandodaya* edited by M. M. Patkar and the late Dr. H. D. Sharma and (3) my article on *Bernier and Kavindracarya Sarasvati* and observes as follows :—

“Additional information which confirms Pt. P. K. Gode's suggestion concerning the identity of the Benares Pandit mentioned in Bernier's *Travels* with Kavindracharya comes from the *Padshah Namah* of Moham-mad Waris, which is the completion of the *Padshah Namah* of Abdul Hamid Lahori. The Manuscript of Waris in the Allahabad University Library contains the following passage (p 200 h) under the account of the 24th year of the reign of Shah Jahan when he was weighed at Lahore on attaining the 61st year of his age (according to the Lunar reckoning):—

“*Kavindra Sanyasi* who is a *Dadhari* has a correct taste and complete mastery in

¹Compare Bernier's remarks (p. 345 of *Travels*, Constable, 1891) on Dara's heresy in his letter to his friend Chapelain, dated 4th October 1667:—

“In conclusion I shall explain to you the *Mysticism* of a great sect which has latterly made great noise in *Hindoustan* in as much as “certain *Pendets* or *Gentile Doctors* had instilled it into the minds of Dara and *Sultan Sujah*, the elder sons of Shah Jahan.”

Dhrupad¹ music and Hindi Literary composition. He came to the Court of the Emperor (the protector of the world) and obtained permission for entry. His compositions were found pleasing by the Emperor², he was exalted with the award of a horse, a robe of honour, and *two thousand rupees in cash*. In esteem he was raised to the height of the sky. "

The above passage is very important as it confirms Bernier's account of Kavindracharya about his status at Shaha Jahan's Court and the pension of Rs. 2,000 given to him by the Emperor and later stopped by Aurangzeb. Secondly the expression "*Kavindra Sanyasi*" is a paraphrase of the name *Kavindracharya Sarasvati* mentioned in all the Sanskrit sources about this important and influential personality at Shah Jahan's Court. It will thus be seen that Dr. Tara Chand's discovery of the above passage harmonizes and strengthens all that we know about this Sanyasi from *Sanskrit, Hindi, French*

---

¹Kavindra composed a Hindi work called the *Kavindra Kalpalata*. My friend Dr. Dasharath Sharma has sent me a copy of this work from a Bikaner MS (in the Anup Sanskrit Library). Among the sections of this Hindi work there are sections in praise of Dara Shukoh and Shah Jahan. The Colophons of these sections refer to *Dhrupada Doha Kavitrant* of Kavindra as follows:—

"इति श्रीसर्वविद्यानिधान-कवीन्द्राचार्य-सarasvतीविद्यचित्तायां कल्पप्रतायां राघ-
साहिबविषयकपुष्पश्रीश कवित्वानि"

"इति श्री . . . कवीन्द्रकल्पप्रतायां साहिबविषयकपुष्पश्रीश"

²Most probably Shah Jahan must have perused or heard the *Dhrupada Dohas* in the *Kavindra Kalpalata* before sanctioning Rs. 2,000 for being paid to Kavindra. .

and *Persian* sources. We are now in a position to study more closely and with confidence all the details about Kavindra's life and character disclosed by all these sources jointly and severally. In the present paper I propose to examine the evidence for locating Kavindra's Manuscript Library at Benares on the strength of contemporary sources.¹

In view of the close contact of Bernier with the Chief of the Benares Pandits now identified with Kavindracharya, Bernier's account of Benares Pandits and Sanskrit learning as recorded in his letter of A.D. 1667 assumes much historical significance. I may note here what Bernier says about the Benares Brahmins and their learned pursuits.—

P. 334 (Travels).—

"The town of Benares, seated on the *Ganges*, in a beautiful situation and in the midst of an extremely

¹We cannot consider the *Kavindracharya Suci* as a contemporary source for Kavindra's life-history (*Vide NIA*, May 1943, pp. 41-42—my paper on "*The Kavindracharya Suci—Is it a dependable means for the reconstruction of Literary Chronology?*"). Dr. Benoytosh Bhattacharya stated (*Bulletin of Rama Varma Research Institute*, July 1942 pp 77-91) that "All works mentioned in the Catalogue (*i.e.* *Kavindracharya Suci*) belong to a period anterior to 1650 A. D." I have pointed out that this statement is misleading because the *Suci* contains many works composed later than A. D. 1700 and ranging in dates from A. D. 1700 to 1859. The *Suci* contains some nucleus of the Kavindra MSS library; but the items forming this nucleus must be verified. There are MSS from Kavindra's library in the Government MSS Library (B. O. B. Institute), the Oriental Institute, Baroda, the Government Sanskrit College, Benares, the Annap Sanskrit Library, Bikaner etc. Some of these MSS bear the endorsement "श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्य-सस्त्वदीयम्"

fine and rich country, may be considered the general school of the *Gentiles*. It is the *Athens of India*, whither resort the *Brahmens* and other devotees; who are the only persons who apply their minds to study. The town contains no colleges or regular classes as in our universities, but resembles rather the schools of the ancients; the masters being dispersed over different parts of the town in private houses, and principally in the gardens of the suburbs, which the rich merchants permit them to occupy. Some of these masters have four disciples, others six or seven, and the most eminent may have twelve or fifteen; but this is the largest number. It is usual for the pupils to remain ten or twelve years under their respective preceptors during which time the work of instruction proceeds but slowly for the generality of them are of an indolent disposition, owing in a great measure, to their *diet* and the *heat* of the country. Feeling no spirit of emulation, and entertaining no hope that honours or emolument may be the reward of extraordinary attainments, as with us, the scholars pursue the studies slowly and without much to distract their attention, while eating their *Kichery*, a mingled mess of vegetables supplied to them by the care of rich merchants of the place."

The foregoing extract gives us a graphic picture of the *Bharatiya Vidya* as pursued at Benares, painted by an acute Frenchman like Bernier and hence it possesses much historical value for any account of Sanskrit learning¹ at Benares in the 17th Century.

---

¹From Bernier's account of Sanskrit education current at Benares in A.D. 1665 we turn to the foundation of a Sanskrit

Bernier then proceeds to tell us how *Sanskrit* is taught to students at Benares. Speaking of the Sanskrit language "*the holy and the divine language*" he observes: That it is extremely old, however, it is impossible to deny, the books of their religion, which are of unquestionable antiquity being all written in *Sanskrit*. It has also its authors on *philosophy*, works on *medicine* written in verse,¹ and many other kinds of books with which a large hall at Benares is entirely filled."

College, Benares in Journal of Dr. G. Jha Institute, May 1944, pp. 315—325) Some points from Dr. Sen's paper may be noted here:—

- (1) The Sanskrit College or Pathasala was founded by Jonathan Duncan about A D. 1792.
- (2) Kasinatha Pandita was the First Rector or Head Preceptor with seven other professors.
- (3) The discipline of the College was to be maintained according to the edicts of Manu
- (4) Kasinatha was later dismissed on account of serious malversation (he entered the name of a fictitious Pandit in his bill to receive his allowance). He was replaced by Jatashankara.
- (5) The professors were holding their classes at their residences according to old traditions."

In his article "*Sir John Shore, a Friend of the Poor*" (pp. 31—49 of the above Journal May 1944) Dr. Sen has given us the story of Kanharadasa, probably a student of the above Sanskrit College. This student hailed from Gwalior. His funds were soon exhausted and being in distress he addressed some letters to Sir John Shore (Governor-General) who appears to have helped this student, who was then 26 years old.

1. Vide p 338 of Bernier's *Travels*—"On physic they have a great number of small books, which are rather collections of recipes than regular treatises. The most ancient and the most esteemed is written in verse". This is possibly a reference to *Charakasamhita*.

I am of opinion that "a large hall at Benares" filled with many kinds of books on philosophy, medicine, etc., referred to by Bernier is probably identical with *Kavindracharya's Manuscripts Library*, the subject of the present paper. Bernier tells us further, while speaking of the *Puranas* and *Vedas* that these books "of great bulk" were shown to him at Benares. Speaking of the *Vedas* he says—"They are so scarce that my Agah (Danishmand Khan) notwithstanding all his diligence, has not succeeded in purchasing a copy. The *Gentiles* indeed conceal them with much care, lest they should fall into the hands of the *Mahometans*, and be burnt, as frequently has happened". In his remarks on the Hindu worship of idols Bernier informs us on the following points:—

- (1) His visit to Benares while going down the river Ganges.
- (2) His visit to Kavindracharya, the chief of *Pendets*.
- (3) Description of Kavindra as a Fakire or Devotee—pension of Rs. 2000 (about 1000 crowns) to Kavindra by Shah Jahan—Kavindra a stout, well-made man with a white silk scarf round the waist and a large scarf of red silk on his shoulders as a cloak—Kavindra often seen in the company of the *Omrahs* and before Shah Jahan—Aurang-zeh stops the pension of Rs. 2000 on coming to the throne—Kavindra pays constant visits to Danishmand Khan for one year to get this pension renewed through this

Khan—Bernier's "close intimacy with this distinguished personage" and "long and frequent conversations" with him.

- (3) Bernier States; "when I visited him (Kavindra) at Benares he was most kind and attentive giving me a collation in the *University library*, to which he invited the six most learned Pandits in the town" for a debate on the worship of idols.

The large hall at Benares filled with Sanskrit manuscripts (p. 334 of *Travels*) is, I believe, identical with the *University library* where Bernier met his friend Kavindra and six most learned Pandits of Benares. If this suggestion is accepted we may be justified in supposing that Kavindra must have deposited all his manuscripts in this hall or *University library*.

Now as regards the location of this library the editor of travels records the following foot-note on pp.—341-342:—

"Tavernier when travelling from Agra to Bengal in 1665, on which journey he was accompanied by Bernier, was at Benares on the 11th, 12th and 13th December of that year. He tells us (*Tavernier's Travels*, Vol. ii, pp. 234, 235) that adjoining a great temple on the side which faces the setting sun at midsummer, there is a *house which serves as a college*, which the Raja Jai Singh, the most powerful of the idolatrous princes, who was then in the empire of the great Moghul, has founded for the education of the

charya's MSS library¹ at Benares on the strength of evidence recorded in this paper from contemporary sources viz. Bernier's *Travels* and Tavernier's *Travels*, which are sufficiently trustworthy for our present purpose.

¹I note here some MSS from this Library :—

- (1) The Catalogue of Annap Sanskrit Library (by C. K. Raja and K. M. K. Sarma, Bikaner, 1944) contains the following MSS page 82—MS of Kalikapurana (folios 1—237). On the first and last pages:—"श्रीसर्वविद्या-निधानकविन्द्राचार्यसस्वतीभिर्बुधराजश्रीभावसिंहाय वत्तम्". We must identify भावसिंह. Page 83—MS of Devipurana—Owner—कवीन्द्राचार्य.
- (2) B O R Institute (Govt. MSS). No. 762 of 1891—95—MS of Tattvaloka of Janardana dated Samvat 1614—A.D. 1468—endorsed "श्रीसर्वविद्यानिधान कवि आचार्य सस्वतीनां देहान्त तत्त्वलोकः"
- (3) There are some Kaviedra MSS in the Oriental Institute Library, Baroda (Vide p. VIII of Introduction to Kavindracharya Sucipatra G. O. S. Baroda, 1921). On p IX Mr. R. A. Shastri states that he saw at Surat a MS of *Dharma Pravritti* (now in the Oriental Institute, Baroda) with a verse at the end which when rendered into English reads as follows :—

"In the blessed year of 1713 (1657 A. D.) in the month of *Arjuna* (March and April) on the fifth day of the bright fortnight on Tuesday, by me named Sri Kantha was copied *Dharma Pravritti* in the Kavindra house" (No. 10544 of Ori. Institute, Baroda). I reserve for a later occasion a verification of this verse and the location of Kaviedra house mentioned therein. As Mr. Shastri has not quoted the Sanskrit original of the above translation I am unable to verify the exact significance of "Kavindra house" and its location

जगद्धिजयचण्डः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीगणेशं भवानीयौ नत्वा टीका विरचयते ।
कवीन्द्राचार्यरचिते जगद्धिजयचण्डके ॥

१ जय जय

अष्टकान्तस्थेन शिवयांचकेन मंगलमेव धन्यम् । म हे शिव जय
अथ सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व वर्तस्व ॥
कथंभूतः—

२ चण्डद्युतिजयचण्ड

चण्डद्युतिः सूर्यः । तस्य जये चण्डः तीव्रः । तस्य संबोधनम् ।
एवं अप्रेऽपि सर्वत्र संबोधनान्तं बोध्यम् ॥

३ प्लुतरिपुचण्ड

प्लुङ् गतौ (१. १००७) प्लुतः गमः रिपुः शत्रुः चण्डः वैत्यः
यस्मात् । देयीरूपेण शिवेनैव मारितत्वात् ॥

४ भ्रंशितचण्ड

भ्रंशु अघःपतने (४. ११५) शिजन्तात् कः । भ्रंशिताः नाशिताः
चण्डाः यमदासाः येन ॥

५ प्रणुदितचण्ड

णुद प्रेरणे (६. २, १३२) आदिकर्मणि कः (३. ४, ७१)
उबुपधात् (१. २. २१) इति चा क्त्विम् । प्रकर्षेण नुदिताः
उत्पादिताः चण्डाः शङ्खपुष्पाः येन । लोकोपकारकत्वात् ॥

६ क्षोभितचण्ड

क्षोभिताः क्षोभयुक्ताः कृताः चण्डाः कोपनाः येन ॥

७ व्यासितचण्ड

विशेषेण व्यासिता । असु क्षेपणे (४. १००) विजन्तः । विक्षेपिता
चण्डा धनहरी सुगन्धिद्रव्यविशेषः येन ।

८ द्विद्यदचण्ड

मिद्विद्यया स्नेहममोचनयोः (१. ७८०, ४. १३४) द्विष्यतां
स्निह्यतां अचण्डः शान्तः ।

चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च ।

चण्डा धनहरी राक्षसपुण्योश्चण्डोऽपि कोपने । (४३— ६)
इति विश्वः ॥

९ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचण्डं उदरं यस्य । सामुद्रिकलक्षणोपेतत्वात् ॥

१० झुटत्प्रचण्ड

झुट झेदने (६. ८२, १०. १५६) झुट् प्रचण्डं पश्वपयसः
यस्मात् । गरिमसिद्ध्याक्रान्तत्वेन नन्दिना पुर्व्वहत्वात् ।

११ क्षमाप्रचण्ड

क्षमया पृथ्व्या प्रचण्डः दुर्बलः । तृतीया (२. १. ३०) इति योग-
विभागात् सुष्मुषा (२. १. ४) इति वा समासः ॥

१२ श्वसत्प्रचण्ड

श्वसन्तः जीवन्तः प्रचण्डाः श्वेतकरवीराणि यस्य । अतिप्रिय-
त्वेनाधाने समारोपितत्वात् ॥

१८ क्षमातलदण्ड

क्षमातले पृथ्वीतले दण्डः प्रयस्तः । सप्तमी (२. १. ४०) इति
योगविभागात् सुप्तुपा (२. १. ४) इति वा समासः ॥

१९ स्कन्दनदण्ड

स्कन्धते घनेन इति स्कन्दनः । अर्थात् शत्रूणाम् । शोषणः दण्डः
अभिमानः यस्य ॥

२० प्रोद्धरदण्डप्रतमहिदण्ड

प्रोद्धराः प्रचण्डाः ये दण्डाः अश्वाः तैः । पुद्गलौ (१. १००६)
पुताः प्राताः मद्याः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन ॥

२१ प्रोद्धटदण्ड

प्रकर्षेण उद्धुटः दण्डः खगुडः यस्य ॥

२२ म्हायितदण्ड

म्हायिताः म्हाति प्रापिताः अभामिः दण्डाः चण्डांगोः ॥

२३ स्तिमिजलदण्डद्रावकदण्ड

स्तिमिः समुद्रः । तस्य जलस्य दण्डेन कलापरिमाणमेवेन द्रावकः
क्षोभकः दण्डः मन्यानः यस्य ।

दण्डो यमे मानमेदे खगुटे यमसैन्ययोः ।

व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽथै फोणुमन्यानयोरपि

अभिमाने ग्रहे दण्डधण्डांगोः पारिपाक्षिके । (४४-१२, १३)

इति विश्वः ॥

२४ क्षितिमार्तण्ड

क्षितिं पृथिव्यां मार्तण्डः सूर्यः । तद्रूपः ।

क्षितिर्निपासे मेदिन्यां स्थानमात्रे तथा सूर्ये । (१०-५०)

इति विश्वः ॥

२५ स्तुतमार्तण्ड

स्तुतः स्तुतिविषयोक्तः । अर्थात् पापेत्याः । मार्तण्डः क्रोडः यस्य ।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे । (४१-२८)

इति विश्वः ॥

२६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यस्मिन् ॥

२७ द्रवदहृदण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति ब्रह्मदां यद्गुणां अण्डानि मुष्का यस्मात् ।

अण्डं खगादिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च क्वचित् । (४३-७)

इति विश्वः ॥

२८ प्रवलदुदण्ड

प्रकर्षेण चलत् बहमवत् उत्कृष्टं अण्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य ॥

२९ श्रितनखण्ड

श्रितां आश्रिता नख नखावपचाः खण्डाः मार्तादयः यम् ॥

३० प्रगलितखण्डस्फुरमणिपण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिश्लेषः येषां ते । इन्द्रयाः स्फुराः स्फुराश्च ते मणयश्च । तेषां पण्डः समूहः । तेन प्रविहितः कृतः गण्डः मूपणं येन ।

स्यात् खण्डः शकले चेत्तुविकात्मणिश्लेषयोः ।

गण्डः कपोले पिटके योगमेदे च गण्डके ।

गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादश्वमूपणबुद्बुदे । (४३-७, ८)

इति विश्वः ।

पण्डं पद्मादिसंघाते पण्डः स्यात् पुंसि गोपतौ । (४४-१०)

इति विश्वः ॥

३१ द्युतखलखण्ड

द्युतु अभिगमने (२. ३१) द्युतः अभिगतः खलानां खलकर्मणां
खण्डः खण्डनं येन ॥

३२ स्वादितखण्ड

प्लव्द आस्वादने (१. १८, १०. २६३) शिजन्तः । स्वादितः
रुचिविषयीकारितः खण्डः शर्करा येन ॥

३३ त्रिजगदखण्डस्फुरितगुणौघश्रीश्रीखण्ड

त्रिजगति अखण्डं यथा स्यात् तथा स्फुरिताः देदीप्यमानाः
गुणौघाः गुणसमूहाः श्रिया शोभया युक्ताः श्रीखण्डाः चन्दनाः इव
यस्य ।

वेधसो मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो रंहिणश्च सः ।

इति चन्दनपर्याये त्रिकाण्डशेषः । अखण्डं स्फुरिताः इत्यत्र सुप्सुपा
(२. १. ४) इति समासः । त्रिजगत्यखण्डस्फुरिताः इत्यत्र सप्तमी
(२. १. ४०) इति योगविभागात् सुप्सुपा (२. १. ४) इत्येवं वा ।
गुणौघाः श्रीश्रीखण्डाः इव इत्यत्र उपमितं व्याघ्रादिभिः (२. १. ५६)
इति । पञ्चाद्वदुदीहिः ॥

३४ व्यवसितपण्ड

व्यवसितः व्यवसायं प्राप्तः पण्डः गोपतिः वृषभः यस्मात् ।

३५ क्षितपाखण्ड

क्षि क्षये (१. २५५) क्षिताः क्षयं प्राप्ताः पाखण्डाः दाम्बिकाः
यस्मात् ॥

३६ स्तावकगण्ड

स्तावकाः स्तुतिकारकाः गण्डाः प्रवीराः यस्य ॥

३७ भ्राजितगण्ड

भ्राजितौ शोभितौ गण्डौ कपोलौ यस्य ॥

३८ स्तोचितगण्ड

पुच प्रसादे (१. १८८) स्तोचितः प्रसन्नः गण्डः चिह्नं यस्य ॥

३९ व्यापृतगण्ड

व्यापृतः लोके प्रसिद्धः गण्डः योगमेवः यस्मात् ॥

४० श्लथरिपुगण्ड

श्लथाः शिथिलाः रिपूणां गण्डाः अश्वः यस्मात् ।

४१ श्वसनितगण्ड

श्वस प्राणने (२. ६०) श्वसनं जीवनम् । तत् संजातं येषां ते श्वसनिताः गण्डाः शुद्धुदाः शरीराद्यकारणीभूताः सांख्यप्रसिद्धाः यस्मात् ॥

४२ द्रावितगण्ड

द्रावितः गमितः । अर्थात् नाशितः । गण्डः रोगविशेषः येन ॥

४३ ह्लादकगण्ड

ह्लादकः सुखदः गण्डः नदविशेषः यस्य ॥

४४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः अङ्गिनः येन ॥

४५ क्षोदितगण्ड

क्षुद्रि संपेपणे (७. ६) क्षिजन्तः । क्षोदिताः संपेपिताः गण्डाः प्रदाः प्रतिकूलाः येन ।

गण्डः स्यात् पुंसि अङ्गिनि ।

ग्रहयोगप्रमेदेऽपि वीर्यहे पितृकेऽपि च ।

चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्धदे । (४१-८, ६)

इति मेदिनी ॥

४६ क्षितपोगण्ड

क्षि निवासगत्योः (६. ११४) क्षिताः निवासं प्राप्ताः पोगण्डाः
भीरवः यस्मात् ॥

४७ क्षितपोगण्ड

क्षिताः गताः पोगण्डाः विकलाङ्गाः । शरणार्थे इत्यर्थः ।

४८ क्षितपोगण्ड

क्षि क्षयैश्वर्ययोः । क्षिताः ऐश्वर्यविशिष्टाः पोगण्डाः राजसूतवः
यस्मात् ।

पोगण्डः शिशुके प्रोक्तो विकलाङ्गे तु भीरुके । (४६-३६)
इति विश्वः ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः । (११६५)

इत्यमरः ।

पोगण्डो विकलाङ्गकः । (२-२३२)

इति हलानुधः ।

४९ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां देवानां ये भरण्डाः स्वामिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा
मुद्रिः यस्य ।

पण्डः शौण्डे धियि स्त्री स्यात् । (४१-१८)

इति मेदिनी ॥

५० त्रस्यदपण्ड

त्रसी उद्वेगे (४. १०) त्रस्यन्तः प्राप्तं प्राप्नुवन्तः अपण्डाः वीराः
यस्मात् ॥

५१ त्वक्षितभण्ड

त्वंक्षू तनूकरणे (१. ६८६) ऊदित्वात् घेद् । त्वक्षितः तनूकृतः
भण्डः शूदनभिः येन ॥

५२ न्यक्कृतमण्ड

न्यक्कृताः तिरस्कृताः मण्डाः पामरजातयः येन ।

मण्डः पामरजानौ स्याद्बृद्धनाभौ च घाच्यवत् । (४४-१३)
इति विश्वः ॥

५३ भ्रस्तसरण्ड

भंसु अधःपतने (१. ७६२) यस्य विभाषा (७. २. १५) इति
नेद । भ्रस्ताः अधःपतिताः सरण्डाः धूर्ताः यस्मात् ॥

५४ द्वेपिसरण्ड

द्वेपिणः अप्रियाः सरण्डाः भूषणान्तराणि यस्य । प्रियसर्वमात्र-
भूषणत्वात् ।

५५ क्षुण्णसरण्ड

क्षुण्णः अभ्यस्तः सरण्डः पन्थाः यस्य ।

सरण्डः सरटे धूर्ते सरण्डो भूषणान्तरे ।

सरण्डो द्वे भुजङ्गानां मार्गे गोमयमण्डले । (४५-३०)
इति विश्वः ॥

५६ म्लक्षितमण्ड

म्लक्ष्य अदने (१०. १२०) म्लक्षितः भक्षितः मण्डः शाकविशेषः
येन ॥

५७ स्वर्दितमण्ड

स्वर्द आस्वादने (१. १६) स्वर्दिता आस्वादिता मण्डा घात्री
येन ॥

५८ व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं अवयवः मण्डः सारः यस्य । तदीयलिङ्गस्य अतिपूज्यत्वेन
लिङ्गपुराणादौ उक्तेः ।

व्यञ्जनं मेहने चिह्नं श्मथुण्यवयवेऽपि च । (६१-७७)
इति विश्वः ॥

५९ प्रपीतमण्ड

प्रकर्षेण पीतः मण्डः एकभक्तजलं येन । योगिरूपत्वात् ॥

६० व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं श्मधु मण्डं भूषणं यस्य ।

मण्डं मस्तुनि शाके च मण्डः स्यात् सारपिच्छयोः ।

परण्डे भूषणोऽथ मण्डः धात्र्यामुदीरिता । (४४-१६)

इति विश्वः ॥

६१ भ्राशिशिखण्ड

डुध्राशु दीप्ती (१. ८७६) प्रह्लादित्वात् (३. १. १३४) शिनिः ।
भ्राशी शोभमानः शिखण्डः चूडा यस्य ॥

६२ त्रखितशिखण्ड

त्रय गनौ (१. १४८) त्रखितः प्राप्तः शिखण्डः मयूरपिच्छः यम् ।

शिखण्डो यद्वचूदयोः । (४१-२८)

इति विश्वः ॥

६३ प्रियतमरण्ड

प्रियतमा रण्डा मृषिकपर्णा ओपधिविशेषः यस्य ॥

६४ स्वलदेरण्डद्रुमसमवैरिप्ररुदितरण्ड

स्वलन्तः नश्यन्तः ये परण्डद्रुमाः तत्समाः ये वैरिणाः तेषां प्रकर्षेण रुदिताः रोदनवत्यः रण्डाः विधवाः यस्मात् ॥

६५ क्षारितरण्ड

क्षर संचलने (१. १०४) क्षिजन्तः । क्षारिता दुरीकृता रण्डा पांसुला वैरिणी येन ।

रण्डा मृषिकपर्णा स्याद्विधवायां च योऽिति । (४१-२३)

इति विश्वः ।

रण्डापि पांसुलायां स्यात् । (४२-२४)

इति मैदिनी ॥

६६ क्षोणिवरण्ड

क्षोण्याः पृथिव्याः वरण्डः अन्यन्तरः । अन्तराधारकः इति यावत् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदसंमदी हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानं हर्षाणां वरण्डः समूहः । तद्वरुणः ।

६८ श्लिष्टप्रत्यण्डस्नुप्रत्यण्ड

श्लिष्ट आलिङ्गने (४. ७७) क्लिप् । श्लिष्यन्ति ते क्लिपः । तादृशाः प्रत्यण्डाः गन्धकीटाः येषु तादृशाः ये स्नयः सानयः तेषु प्रत्यण्डाः गन्धमृगाः यस्य ।

प्रत्यण्डो गन्धकीटोऽपि तथा गन्धमृगे स्मृतः । (४५-२८) इति विश्वः ।

स्तुः प्रस्यः सानुरस्त्रियाम् । (६४२) इत्यमरः ॥

६९ प्रणड्वरण्ड

प्रकर्षेण नश्यति इति प्रणट् वरण्डः मुखरोगः यस्मात् ॥

७० प्रक्षितवरण्ड

पिष्ट निषाने (५. ३) प्रकर्षेण पितः तीक्ष्णोऽक्षतः वरण्डः यद्रुः यस्य ।

७१ त्रातवरण्ड

त्रैक्ष् पालने (१. १०१४) त्राताः रक्षिताः वरण्डाः सारिकाः येन ।

७२ प्रेष्ठवरण्ड

अतिपापेन प्रियाः प्रेष्ठाः । अतिपापेन तमपिष्ठतां (५. ३. ५५) इति श्रुतिः प्रियस्थिरं (६. ४. १५७) इति भादेयः । वरण्डाः येनयः यस्य ।

वरण्डोऽभ्यन्तरे वेदौ सन्दोहमुखरोगयोः । (४५-२७)
इति विश्वः ।

वरण्डा सारिका वर्तिखङ्गचेतुषु कथ्यते । (४३-३६)
इति मेदिनी ॥

७३ स्थेष्ठतरण्ड

स्थेष्टाः अतिशयेन स्थिराः तरण्डाः भद्रवस्तूनि यस्मात् ।
तरण्डो यडिरीसूत्रे भद्रवस्तूनि भेलके । (४५-२७)
इति विश्वः ॥

७४ म्लाशितफण्ड

दृम्बाष्ट दीप्तौ । म्लाशितः शोभितः फण्डः उदरं यस्य ॥

७५ व्यापत्तटिनीप्रौढतरण्ड

विरिष्टा घापत् व्यापत् । सैच तटिनी नदी । तस्यां प्रौढः
उत्कृष्टः तरण्डः सौः ।

७६ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा कथाविशेषः येन ॥

७७ न्यस्तवितण्ड

न्यस्ता दूरीकृता वितण्डा करवीरी येन ॥

७८ अस्तवितण्ड

प्रसु अदने (१. ६६१) अस्ता भक्षिता वितण्डा श्राकविशेषः येन ।

७९ असितवितण्ड

अस प्रहणे (१०. २०६) क्षुपद्रावदन्तः । असिता गृहीता विगम्भ-
रयात् ययनोपवेशनार्थं वितण्डा पिप्प्रा येन ।

८० श्रिणमार्तण्डश्रिणमार्तण्ड

धिषु श्रिषु दाहे (१. ७३३, ७३४) क्तिप् । श्रिद् दाहकः यः
मार्तण्डः सूर्यः तस्यापि श्रिल् दाहकः मार्तण्डः क्रोडः यस्य ।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे । (४५-२८)

इति विश्वः ॥

८१ प्रभुभेरुण्ड

प्रभूणां रागाम् । अर्थात् पापीनाम् । भेरुण्डः भीमदंष्ट्रः ॥

८२ स्तुद्रेरुण्ड

स्तौति इति स्तुत् । स्तोत्री भेरुण्डा देवताविशेषः यम् ॥

८३ मुदूभेरुण्ड

मुप स्नेहने (१. ५५) क्तिप् । मुष्णाति इति मुद । स्नेह्युवा
भेरुण्डा यच्चिणीमेदः यस्मिन् ।

भेरुण्डो भीमदंष्ट्रः ।

भेरुण्डा देवतामेदे यक्षिणामिदि चेष्यते । (४५-३२)

इति विश्वः ॥

८४ क्षितिवारुण्ड

क्षितौ निपाते वारुण्डः सेकपात्रम् ॥

८५ च्युद्वारुण्ड

च्युद् गतौ (१. १००४) च्यवेते तौ च्युतौ वारुण्डौ दृक्कर्णमले
यस्य ।

वारुण्डः सेकपात्रे स्यात् मले दृक्कर्णयोरपि । (४५-३३)

इति विश्वः ॥

८६ प्रियजलरुण्ड

प्रियाः दृषाः जलदृषदाः सर्पाः यस्य । प्राग् तपसो कान्तौ या
(२. २) द्युष्य (१. १. ११५) इति का ।

प्रियो धवे च हृद्ये च वृद्धिनामौपध्वेऽपि च । (११५-६)
इति विश्वः ॥

८७ क्षितजलरुण्ड

क्षिणु हिसायाम् (८. ४) कः । अनुनासिकलोपः । क्षिताः
नाशिताः जलरुण्डाः पयोरेणवः येन ॥

८८ स्वृतजलरुण्डप्रभरितकुण्डप्रपिव

ऋ गतां (३. १६) सुतरां ऋताः गताः ये जलरुण्डाः जलप्रवाहाः
तैः । भू भरणे (६. २१) प्रकर्षेण भरितानि पूर्यानि यानि कुण्डानि
पिठराः तेषु प्रकर्षेण पिबति । सुप्सुपा (२. १. ४) इति समासः ।
पात्रा (३. १. १३७) इति शः । पिबादेशः (७. ३. ७८)
जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे । (४६-३६)
इति विश्वः ॥

८९ सुकुण्ड

सुष्ठु कुण्डानि देवजलाशयाः यस्य ॥

९० व्युदसितकुण्ड

अस गत्पादिषु (१. ६३४) व्युत्पूर्वः । विरोपेण उदसिताः दूरी-
कृताः कुण्डाः आरजाः येन ॥

९१ प्रवरितकुण्ड

य भरणे (६. २०) प्रकर्षेण चरितानि भृतानि कुण्डानि अग्न्या-
लयाः येन ॥

९२ द्रुभृतकुण्डप्रदः

द्रुः हिरण्यम् । तेन भृतानि पूर्यानि यानि कुण्डानि मानमेदाः तेषां
प्रदः दाता । आतद्योपसर्गे (३. १. १३६) इति कः ।
कुण्डमग्न्यालये मानमेदे देयजलाशये ।
कुण्डो कमण्डलो आराध् पतिवत्नीसुते पुमान् ।
पिठरे तु म मा । (४०-४, २)

इति मेदिनी ।

कुण्डं देवप्रलाधारे पिटके च कमण्डलौ ।

कुण्डी कुण्डः स्मृतो जायत् पतिवर्त्नीसुते पुमात् । (४४-११)

इति विश्वस्य ॥

१३ वरशुण्ड

घराः उत्तृष्टाः शुण्डाः अवहस्तितन्यः यस्मात् ॥

१४ प्रदलितमुण्डप्रमथनरौद्रप्रक्षरशुण्ड-

भ्रमिधरघुण्डप्रसभसशुण्डद्विपवरमुण्ड

प्रकर्षेण दलितानि । मुण्डः दैत्यः । तद्वत् प्रमथन्ति ते प्रमथनाः ।
नन्वादित्यात् (१. १. १३४) ह्युः । तादृशानाम् । प्रकर्षेण चरन्ति ते
प्रचराः । पचायच् (३. १. १३४) शुण्डाः मदनिर्भराः । तादृशानाम् ।
भ्रमयः भ्रमणानि । तेषां धराः धारकाः घुण्डाः भ्रमराः येषु तादृशानाम् ।
प्रकर्षेण भ्रमिः सहिताः प्रसभाः । तादृशानाम् । शुण्डामिः सहिताः
सशुण्डाः । तादृशानाम् । द्विपेषु हस्तिषु घराः ध्रेष्टाः । तेषां मुण्डानि
येन ॥

१५ स्मितचामुण्ड

स्मित इपदसने (१. ६६६) स्मिता इपदास्ययुक्ता चामुण्डा
देवी यस्मिन् ॥

१६ त्याजितशुण्ड

त्याजिता त्यागविषयीकारिता शुण्डा मदिरा येन ॥

१७ प्रीणितशुण्ड

प्रीय् तर्पणे (१०. २६३) धृम्प्रीप्तेर्मुंयकव्यः (या. ७. ३. ३७)
इति नुक् । प्रीणिताः तोपिताः धनदानादिना शुण्डाः चारयोपिताः ।
अर्थात् स्वयंभ्याः उर्वरीमुखाः । येन ॥

१८ घ्रापितशुण्ड

घ्रापिता घ्राणविषयीकारिता शुण्डा नखिनी येन ।

शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः ।

नलिन्यां वारयोपायां शुण्डस्तु मदनिर्भरे । (४५-२४)
इति विश्वः ।

मुण्डो दैत्यान्तरे राहौ मूर्धमुण्डितयोरपि । (४४-१७)
इति विश्वः ॥

११ क्षितपरतुण्ड

क्षिणु द्विसायाम् (८. ४) क्षितानि हृतानि परेषां शत्रूणां
तुण्डानि मुस्तानि येन ।

चन्वास्त्ये चदनं तुण्डम् । (१२११)
इत्यमरः ॥

१०० व्युपहतमुण्ड

विशेषेण उपहतः ताडितः मुण्डः राहुः येन ॥

१०१ व्युपशृतहुण्ड

विशेषेण उपरतां नष्टा हुण्डा संघातः यस्मात् । हुड संघाते
(६. १०२) गुरोश्च हलः (३. ३. १०३) इति षमत्ययः । व्युपधि-
कात् यप् ॥

१०२ द्रवसितमुण्ड

द्रवसु परितापपरिचरणयोः । द्रवसिताः परिचरणं प्राप्ताः मुण्डाः
सन्यासिनः यस्मिन् ॥

१०३ प्रोन्निद्राण

प्रकर्षेण उन्निद्राणः जागरूकः ॥

१०४ क्षिप्रविमानं

क्षिप्रः शीघ्रगामी विमानः यस्य ।

ज्योमयानं विमानोऽस्त्री । (६५)

इत्यमरः ॥

१०५ छर्पितयान

कृप संदीपने (१०. २७७) छर्पितं संदीप्तं यानं गति यस्य ।
यानं गतौ वाहने च । (८५-७)
इति विश्वः ॥

१०६ आवाशयान

प्राच्यां पर्वते
प्रावाणौ शैलपायाणौ (२५४६)
इत्यमरः । शेते असौ शयानः ॥

१०७ क्षमायितहान

क्षमायी विधून्ने (१. ५१५) शिजन्तः । क्षमायितं विधून्ति हानं ।
हानिः घेन ॥

१०८ ब्रह्मसमान

ब्रह्म शृङ्खलं धितन्यम् । तेन समानः समः ॥

१०९ प्रमासमान

प्रमया यथार्थज्ञानेन समानः एकः अद्वितीयः ॥

११० व्योमसमान

व्योम आकाशः । तद्वत् समानं सर्वं नित्यत्यादिना ।
ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेषसि ।
आत्यग्योगभिदोविप्रे (८६-६६, ६७)
इति मेदिनी ।
समानाः सत्समके स्युः (२५८४)
इत्यमरः ॥

१११ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणाः यस्मिन् निदानं आदिकाण्यम् । त्रयाणां गुणानां
समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति या ॥

११२ प्रलयितदान

लीङ् श्लेषणे (४. ३१) णिजन्तः । उपसर्गवशाद्भाशेऽर्थे वृत्तिः ।
प्रलयितं नाशितं दानं खण्डनं येन । दो अवखण्डने (४. ४०) व्युद् ॥

११३ प्रायितदान

ग्रीङ् प्रीतौ (४. ३६) णिजन्तः । प्रायितं प्रीतिविषयीकारितं दानं
वितरणं येन ॥

११४ झप्तिनिधान

झप्तिः ज्ञानम् । तस्याः निधानं निधिः ॥

११५ द्रुमसन्तान

द्रुमेषु वृक्षेषु सन्तानः कल्पवृक्षः ॥

११६ त्रिजगत्प्राण

त्रिम्यो जायन्ते इति त्रिजाः ब्रह्मादयः । पञ्चम्यामजातौ (३. २. ६८)
इति जनेर्दः । ताद् गच्छन्ति ते त्रिजगतः । किपि गमः कौ (६. ४. ४०)
इत्यनुनासिकलोपे तुष्ट । ईदृशाः प्राणाः यस्य । तदात्मकत्वात् ॥

११७ स्तकदुपमान

स्तकं प्रतिघाते (१. ८१६) । स्तकन्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति
उपमानानि सादृश्यानि यस्य ॥

११८ स्वरदनुमान

सृष्ट्वा शब्दोपतापयोः (१. ६७१) स्वरत् शब्दायमानं अनुमानं यस्य ॥

११९ समयगीर्वाणश्रुतियुतगान

समयाः गायनाः ये गीर्वाणाः देवाः तेषां श्रुतिभिः स्वरारम्भका-
ययैः शब्दविशेषैः युतं गानं गीतं यस्य । श्रुतिनिरूपणं सङ्गीतशास्त्रे ।
प्रथमध्वराणाञ्छब्दः ध्रुयते ह्रस्वमाश्रयः ।
स ध्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरारम्भव्यवस्था ।
इति ॥

१२० ध्वनितपुराण.

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ।

१२१ प्रथितपुराण

प्रथ प्रख्याने (१. ८०२, १०. १६) कर्तरि क्तः । प्रथितः विख्यातः ।
पुराणः अनादिः । कर्मधारयः ॥

१२२ प्रसिताधान

प्रकर्षेण सितं श्वेतं आधानं स्थानं यस्य । कैलासवासित्वात् ॥

१२३ प्रसिताधान

पिप्पु बन्धने (५. २, ६. ५) प्रकर्षेण सितं बद्धं अग्न्याधानादि
येन ॥

१२४ त्रिविधज्ञान

त्रिविधं भूतभविष्यद्वर्तमानवस्तुविषयकं ज्ञानं यस्य ॥

१२५ कथिताज्ञान

कथ हिंसायाम् (१. ८३८) कथितं नाशितं अज्ञानं अविद्या येन ।
लोकानां इति भावः ॥

१२६ स्मृतविज्ञान

स्मृतं स्मृतिविषयीकृतं मन्वादिभिः विज्ञानं शिल्पादिविषयकं
ज्ञानं यस्य । यद्वा स्मृतानि स्मृतयः । तेषु विज्ञानं यस्य ॥

१२७ स्तरितग्लान

सृष्ट्वा आच्छादने (६. १४) स्तरितं आच्छादितं ग्लानं ग्लानिः
येन ॥

१२८ स्फुटमम्लान

स्फुटं प्रव्यक्तं अम्लानः दृष्टः ॥

१२९ स्मितपरिधान

स्मिद् अनादरे (१०. ३७) स्मितं अनादृतं परिधानं आच्छादतं येन ।

अन्तरीषोपसंव्यानपरिधानान्यर्थोऽशुके । (१३०७)
इत्यमरः ॥

१३० स्फुटदुधान

स्फुट विकसने (१. २७६, ६. ८०) स्फुटन्ति विकसन् प्राप्नुवन्ति उधानानि उपवनानि यस्य ।

पुमानाक्रीड उधानम् (६५४)
इत्यमरः ॥

१३१ अदितविगान

अद् मर्दने (१. ८०४) अदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं तिन्दा यस्मात् ॥

१३२ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तस्य । पुनीते अस्ती पुनानः । शेषपष्ठ्या समासः ॥

१३३ द्विपल्लुनान

द्विपतां पल्लवाम् । लुनीते अस्ती लुनानः ॥

१३४ त्रिपुरधुनान् ।

त्रिसंज्ञां पुरां समाहारः त्रिपुरम् । मृत्कूपर (५. ४. ७४) इत्यप् । तस्य धुनानः । धूय कम्पने (५. ६. २. १७, १०. २६२) व्यादित्यात् ङस्यः (७. ३. ८०) । कम्पनकारी ॥

१३५ स्वभूदधान

स्वभुपः प्रभुणः । धत्ते अस्ती दधानः धारकः ॥

१३६ स्वर्गददान

स्वर्गस्य । दत्ते असौ ददानः दाता ॥

१३७ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणा वेदानां उद्यानं निस्तरणं यस्मात् ॥

१३८ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणा तपसां उद्यानम् । उद्देभ्यं इति यावत् ।

स्यादुद्यानं निस्तरणं वनमेदे प्रयोजने । (२५६=)
इत्यमरः ॥

१३९ ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणा विप्राणां उत्थानं तन्त्रम् । हेतुः इति यावत् ।

उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।

ब्रह्मणोद्गमहर्षेषु मज्जवेने च कीर्तितम् ॥ (६०-५८)
इति विश्वः ।

तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चाप्युक्तमे ।

प्रधाने तन्त्रुषाये च शास्त्रमेदे परिच्छेदे ।

श्रुतिगणान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके ॥ (१२५-४०, ४१)
इति मेदिनी ॥

१४० ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणः प्रजापतेः उत्थानं उद्यमः यस्मात् ॥

१४१ श्रेष्ठोत्थान

अतिगयेन प्रणस्यं श्रेष्ठम् । इष्टानि प्रणस्यस्य अः (१. ३. ६०)

अतिगयेन स्तुत्यं उत्थानं पौरुषं यस्य ।

ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोऽर्जुन्यन्त्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽभ्यासमेव हानेषु सूरिभिः ।

इति विश्वः ।

१४२ स्वव्युत्थानद्रुड्व्युत्थान

स्वस्य आत्मनः व्युत्थानं प्रतिरोधः । तिरस्कारः इति यावत् ।
तद्रूपः यः द्रुद् द्रोही तस्य व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मात् । स्वेषां
स्वीयानां व्युत्थानां स्वतन्त्रता यस्मात् ।

स्वतन्त्रता च व्युत्थानम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः । द्रुहां द्विषां व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मिन्
इति वा ।

व्युत्थानं स्वैरकरणे विरोधाचरणेऽपि च । (१०-५७)

इति विध्वः ॥

१४३ व्यूढपिधान

व्यूढानि विन्यस्तानि पिधानानि आच्छादनानि अपवृत्तिमात्रकाणि
येन ।

व्यूढौ संहतविन्यस्तौ । (१४२४)

इत्यमरः ॥

व्यूढः संहतविन्यस्तपृथुलेषु च मेघवत् । (४६-२)

इति विध्वः ।

आच्छादने संपिधानम् । (२५८४)

इत्यमरः ।

आच्छादनं संपिधाने यस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके ।

इति धरणिः । न च हितपरिधान इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तेन
परिधानाभावस्य अनेन आच्छादकमात्रामावस्य च उक्तत्वात् ॥

१४४ व्यूढनिधान

व्यूढानि पृथुतराणि निधानानि निधयः यस्य ।

व्यूढः पृथुतरे भ्यानो न्यस्तसंहतयोरपि ।

इति धरणिः ॥

१४५ प्रत्ययधान

प्रत्ययस्य प्रथितत्वस्य धानम् । दुधाद् घाट्यापोषणयोः । (३-१०)
त्युद् । पोषणं यस्मात् ।

प्रत्ययः णपये रुन्धे दिभ्यासाचारहेतुषु ।

प्रथितत्वे च सत्तादावधीनज्ञानयोरपि । (१२०-६६)
इति विश्वः ।

१४६ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरन् अपदानं महत् कर्म यस्य ।
अपदानं महत् कर्म ।
इत्यमरः ॥

१४७ स्वतःप्रमाण

स्वतः स्यस्मादेव । न तु विषयेन्द्रियसंनिकर्षादिरूपगुणजन्यत्वा-
दिना । प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन् ॥

१४८ ग्रावनिपान

ग्रावस्तु पापाण्येषु निपानं ग्राह्यतः यस्य ।
ग्राह्यस्तु निपानं स्यादुदकूपजलाशये । (११८)
इत्यमरः ॥

१४९ सूक्ष्मप्रज्ञान

सूक्ष्मं यक्षपात्रविशेषः । प्रज्ञानं बुद्धिः । तद्रूपः । सूक्ष्मरूपतायाः
सहस्रनाम्नि उक्तत्वात् । ज्ञानरूपतायाः चेद्दे ।

ध्रुवोपभृज्जुह्वनां तु सूक्ष्मो भेदाः सूक्ष्मः स्त्रियः । (१५०२)

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः । (२५७६)

इति उभयत्र अमरः । यद्वा सूक्ष्मं तैत्तिर्यादिना प्रज्ञानं यस्य इति ॥

१५० श्रीप्रज्ञान

श्रीः लक्ष्मीः प्रज्ञानं चिह्नं यस्य ॥

१५१ प्रणयाह्वान

प्रणयः प्रसादः आह्वानं आकारणं यस्य ।

प्रणयः प्रेम्णि विधम्मे तथा याव्यामप्रसादयोः । (१२०-६५)
इति विश्वः ।

द्वुतिराकार्याज्ञानम् । (३२७)

इत्यमरः ॥

१५२ श्रेयःस्थान

श्रेयसः मुक्तेः स्थानं सन्निवेशः यस्मात् ।

श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रसस्ते च वाच्यवत् । (१७३-४२)

इति मेदिनी ।

स्थानं स्थितौ च सादृश्ये सन्निवेशावकाशयोः । (८६-८)

इति विश्वः ॥

१५३ प्रकृतिस्थान ।

प्रकृतिः गुणसाम्यम् । तस्य । स्थीयते, अत्र स्थानं स्थितिः ।

प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः ।

योनौ लिङ्गे पौख्ये । (६३-१३२)

इति मेदिनी ॥

१५४ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौख्ये । तस्य वितानः विस्तारः यस्मात् ।

वितानो यज्ञविस्तारोऽज्ञोचेपु क्तुकर्मणि ।

वृत्तमेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्योः । (८६-४४)

इति विश्वः ॥

१५५ प्राप्तवितान

प्राप्ताः वितानाः यज्ञाः यम् ॥

१५६ क्षेत्रवितान

क्षेत्रेण यतीरेण वितानं तुच्छम् । शून्यं इति, यावत् ।

प्राप्तारं फन्तु शून्यं तु यदिकं तुच्छरिक्तके । (२१३७)

इत्यमरः ॥

१५७ त्रिदिववितान

त्रिदिवस्य स्वर्गस्य वितानः उल्लोचः । आच्छादकत्वात् । रक्षकः
इति यावत् ॥

१५८ क्षीरवितान

क्षीरेण वितानाः क्रतुकर्माणि यस्य । यजमानमूर्तित्यात् ॥

१५९ ज्ञप्तवितान

ज्ञप्त ज्ञाने ज्ञापने च (१०-३१) कृतः ज्ञापितः वितानः वृत्तमेदः
येन ।

१६० स्तोत्रवितान

स्तोत्राणां स्तुतिकरणीभूतानां वितानः अवसरः यस्मिन् ॥

१६१ प्रोदिततान

प्रकर्षेण उदिताः उक्ताः तानाः येन । तानाः एकोनपञ्चाशत् सङ्गी-
तशास्त्रे प्रसिद्धाः । तदुक्तम्—

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्धनास्त्येकविरतिः ।

ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत् स्वरमण्डलम् ।

इति ॥

१६२ त्वगधिष्ठान

त्वक् अधिष्ठानं स्थानं यस्य ॥

१६३ प्रपदत्राण

प्रकृष्टं पदं स्थानं तेषां ते प्रपदाः इन्द्रादयः । तेषां त्राणं रक्षणं
यस्मात् ।

पदं ध्यवसिति त्राणस्थानजघमादिप्रवस्तुषु । (२५२१)

इत्यमरः ॥

१६४ ग्रहगृह्णान

ग्रहान् सूर्यादीन् गृह्णीते अनुगृह्णीते ॥

१६५ व्यवहितकाणप्रोथदृगाण ।

काण शब्दे (१. ४७६) घञ् । व्यवहितः दुरस्थः यः काणः शब्दः तेन । प्रोथ पर्याप्तौ (१. ६१६) प्रोथन् पर्याप्नुवन् । अण प्राणने (४. ६६) भावे घञ् । अचां आणः अगाणः अक्रमाणाभूतः वेदान्तसमूहः यस्मिन् ।

यतो याचो निवर्तन्ते
इति श्रुतेः । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्याच्च ॥

१६६ क्रमजुपमाण

क्रमः शक्तिः । तस्याः जुपमाणः सेवमानः । शेषपष्ठ्या (२. ३. ५०) समासः ।

क्रमः शक्तौ परीपाठ्यां क्रमश्चलनकम्पयोः । (११०-६)
इति विभ्यः ॥

१६७ द्रविपापाण

द्रव्यः अस्य अस्ति इति द्रवी पापाणः चन्द्रकान्तनणिः । तद्रूपः । शुभ्रत्वात् निर्मलत्वाच्च ।

१६८ श्रममुष्णान

श्रमस्य श्रेश्चस्य मुष्णानः नायनपीलः । फलदानेन भक्तशेवनात्कः इति भावः । मुष स्तेये (१. ७०७; ६. ५८) ताच्छील्ये चानश् (३. २. १२६) ।

श्रमः श्रेष्ठस्तपःक्रिया । (२०३)
इत्यनेकार्थं धनिमञ्जरी ॥

१६९ श्रमपुष्णान

श्रमः तपःक्रिया । तस्याः पुष्णानः पूरयत् चानश् ॥

१७० ग्रहसंस्त्यान

ग्रहाणां अनुग्रहाणां संस्त्यानं सम्यग्यनता यस्मिन् ।

ग्रहोऽनुग्रहनिगन्धग्रहणेषु रणोद्यमे ।

सूर्यादीं पतनादीं च नैदिकेयोपरागयोः । (१७६-६)
इति विभ्यः ।

स्त्यान् स्निग्धे प्रतिध्वाने घनत्वान्नस्ययोरपि । (८६-७)
इति विश्वः ॥

१७१ द्रवविद्राण

द्रवस्य गतेः विद्राणं पलायनं यस्मात् ।
द्रवः प्रद्रावरसयोगेर्गती नर्मणि विद्रवे । (१६२-३)
इति विश्वः ॥

१७२ श्रेयःख्यानं

श्रेयः अतिप्रसिद्धं ख्यानं प्रकथनं यस्य । स्या प्रकथने (२. ५१)
ल्युट् ॥

१७३ ग्रन्थिलवाण

ग्रन्थिलाः ग्रन्थियुक्ताः वाणाः शराः यस्य ।
ग्रन्थिलो ग्रन्थिसहितः ।
इत्यमरः ।
वाणः स्यात् केचले काण्डे काण्डावयवद्वययोः । (४३-३)
इति विश्वः ॥

१७४ द्वयनिर्माण

द्वयस्य प्रपञ्चस्य निर्माणं निर्मितिः यस्मात् ।
निर्माणं निर्मिती सारे निर्माणं च समञ्जसे । (५२-५६)
इति विश्वः ।

१७५ स्फायितवाण

स्फायी वृद्धौ (१. ५१६) णिजन्तः । स्फायितः वृद्धिं प्रापितः
वाणः असुरविशेषः येन ॥

१७६ ध्वनदालानद्विपरुन्धान

ध्वनन्ति आलानानि गजध्वनानि येषां यन्तादृशाः ये द्विपा तेषां
रुन्धानः रोधनकर्ता ॥

१७७ प्रक्षितरूपाण

प्रक्षयेण शितः तीक्ष्णीकृतः रूपाणाः खड्गः यस्य । शिञ्ज
निशाने (५-३)

१७८ क्ष्वेदितवाण

त्रिद्विधा स्नेहनमोचनयोः । (१. ७८०; ४. १३४) शिञ्जन्तः ।
क्ष्वेदिताः मोचिताः वाणाः काण्डावयवाः येन ।

१७९ व्रजपरमान

व्रजे निवहे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यानं यस्य ।

गोष्ठाध्यनिवहा व्रजाः । (२३६५)

इत्यमरः ।

मानं प्रमाणे प्रख्याने मानश्चित्तोन्नतौ व्रहे । (८५-६)

इति विश्वः ॥

१८० स्वरसन्धानक्रियाविधानत्रिपुरामानुस्रंसनमान

स्वराणां सततानां निपादादीनां या सन्धानक्रिया संघट्टनक्रिया
तस्याः विधानं यत्नः । तेन यत् त्रिपुरायाः देव्याः मानस्रंसनं मान-
च्युतिं तथा मानं शोभा यस्य ।

स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ ।

उदात्तादिष्वपि श्लोकः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)

इति विश्वः ।

सन्धानं स्यादभिप्रेत्य तथा संघट्टनेऽपि च । (६२-६४)

इति विश्वः ।

विधानं विप्रकारेषु गङ्गानां बन्धने विधौ ।

इति विश्वः ॥

१८१ द्रविणस्थान

द्रविणस्य काञ्चनस्य स्थानं सादृश्यं यस्य ।

द्रविणं काञ्चने चित्ते द्रविणं तु पराक्रमे । (५१-४४)

इति विश्वः ॥

१८२ द्रविणस्थान

द्रविणस्य पराक्रमस्य स्थानं अवकाशः यस्मिन् ॥

१८३ ध्वस्तविगान

ध्वस्तं अधरीभूतं विरिष्टं गन्धर्वादीनां गानं यस्मात् ॥

१८४ द्रमितनिमान

द्रम गती (१. ४६४) द्रमितं गतं निमानं मूल्यं यस्य ॥

१८५ क्रमसंस्त्यान

क्रमेण परिपाठ्या संस्त्यान्तानि वेदादिग्रन्थाः यस्य । स्तौ ष्टै राग्-
संघातयोः ॥

१८६ धृतपरिमाण

धु गती (६. १०७) धृतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१८७ श्रुतबहुमान

श्रुतानि श्रुतौ उक्तानि बहूनि मानानि यस्य ॥

१८८ प्रणतत्राण

प्रणताः त्राणाः रक्षिताः येन ।

त्राणं तु त्रायमाणायां रक्षिते रक्षणेऽपि च । (४७. ५)
इति विश्वः ॥

१८९ स्यन्दितवान

स्यन्दू प्रस्रवणे (१. ७६८) स्यन्दितानि आद्रीकृतानि वानानि
शुष्काणि येन ।

धानं शुष्कफले शुष्के कटे सेयनकर्मणि । (८५-५)
इति विश्वः ।

११० प्रातविषाण

प्रकर्षेण आत्तं गृहीतं विषाणं गृह्णं येन ।

विषाणं तु कोडद्विरुदन्तयोः ।

पशुशृङ्गे । (५२-६४, ६५)

इति विश्वः ॥

१११ प्यायितपान

ओप्यायी वृद्धौ (१. ५१७) शिजन्तः । प्यायितं वर्धितं पानं रक्षणं येन ।

पानं पीतौ च रक्षणे । (८५-७)

इति विश्वः ॥

११२ ध्वजनिःशानभ्यसकृत्

ध्वजस्य खड्गस्य यत् निःशानं तीक्ष्णीकरणम् । शानं तेजने (१. १०४४) निरूपवेः । भावे घञ् । तेन भ्यसकृत् भयकृत् । शत्रूणां इत्यर्थः । भ्यस भये (१. ६५६) भ्यसनं भ्यसः । ध्वजर्थे कविधानं चिदिति कः ।

ध्वजं ध्विहने पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेषयोः ।

खड्गो च । (३२-३, ४)

इति विश्वः ।

११३ ध्वानस्तोमितगाणः

ध्वानेन शब्देन । स्तोम श्लाघायाम् (१०. ३७७) स्तोमितं श्लाघितं गाणं प्रमथसमूहः यस्य ।

गाणः समूहे प्रमथे संख्यासैन्यप्रभेदयोः । (४७-२)

इति विश्वः ॥

११४ ज्वलदभिधान

ज्वलं दीप्तौ (१. ८४२, ८८४) ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देदीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य ॥

११५ हलदभिमान

हल गती (१. ८४३) । हलन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात् ।
अभिमानः स्मृतो दाने गर्वे प्रणयद्विसयोः । (६८-१६१)
इति विश्वः ॥

११६ मुनिर्वाण

मुद्ग गती (१. १००६) कृष्ण । मुत् गतं निर्वाणं शस्तगमनं
यस्मात् ।
निर्वाणमस्तगमने गजसज्जनयोरपि ।
अपवर्गे च । (५२-५६, ५७) ।
इति विश्वः ॥

११७ क्रमितश्राण

क्रमितं प्रवर्तितं श्राणं दानं येन । क्रमेः शिजन्तात् कः । श्राण दाने
(१. ८३५, १०. ४२) घञ् ॥

११८ क्षरितद्राण

क्षरितं गलितं द्राणं कुत्सा यस्मात् । द्रा कुत्सायां गती (२. ४५)

११९ क्ष्वेडप्सानस्पृहितध्यान

क्ष्वेडस्य विपस्य । प्सा भक्षणे (२. ४६) प्सानं भक्षणम् । तेन ।
स्पृष्ट ईप्सायाम् (१०. ३-५) स्पृष्टितं स्पृष्टाविषयीकृतं ध्यानं येन ॥

२०० स्थिरसापानव्यानसमान-

स्फुडितोदानभ्राजिप्राण

स्थिराः निश्चलाः । अपानेन सहिताः सापानाः । व्यानः च समानः
च । स्फुड संवरणे (६. १७) स्फुटितः संवृतः च असी उदानः च ।
भ्राजी । प्रह्लादित्वात् (३. १. १३४) शिनिः । दीप्तः च असी प्राणः
च । प्ले पञ्च वायव्यः यस्य । कर्मधारयगर्भितः मन्दः । तद्गर्भितः
कर्मधारयः । तद्गर्भितः बहुव्रीहिः ।

स्थिरा भूमौ शालपर्या स्थिरो निश्चलमोक्षयोः । (१३२-८७)
इति विश्वः ।

प्राणो हन्मारुते चाले काव्यजीवेऽनिले बले ।
वाच्यवत्पूरिते प्राणं प्राणाश्वासुषु कीर्तिताः । (४७-५, ६)
इति विश्वः ॥

२०१ ज्ञेयप्राण

ज्ञेयः प्राणः काव्यजीवः यस्मात् ॥

२०२ श्लोणविदानक्षमनिस्वान

श्लोणं संघाते (१. ४८५) यञ् । श्लोणः संघातः । तस्य निदानं
वेदनम् । दा लुवने । ल्युट् । तत्र क्षमः समर्थः निस्वानः शब्दः यस्य ।
क्षितिचान्त्याः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु । (२६२०) .
इत्यमरः ॥

२०३ स्वरुनिर्माण

स्वरुः यज्ञम् । तद्वत् निर्माणं सारः यस्मात् ।
स्वरुर्वेत्तेऽध्वरे वाणो यूपस्रण्डेऽपि च स्वरुः । (१३१-७२)
इति विश्वः ॥

२०४ समयविश्राण

समयः अद्भुतः । तस्य विशिष्टं ध्राणं पाकः यस्मिन् । धै पाके
(१. ६६६) ल्युट् ।
समयो गर्वेऽद्भुते योमे गातव्ये गायनेऽपि च । (११५. ५)
इति विश्वः ॥

२०५ ख्यापितदान .

ख्यापितं प्रसिद्धीकृतं दानं शुद्धिः येन । वैष् शोधने (१. ६७१)
ल्युट् ।
दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु । (८५-६)
इति विश्वः ॥

२०६ द्रमदभिमान

द्रमन् गच्छन् अभिमानः गर्वः यस्मात् ॥

२०७ त्रखदभिमान

त्रय गतौ (१. १४८) त्रयन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात् ॥

२०८ स्पृहाभिमान

स्पृहा इच्छा । अभिमानं ज्ञानम् । ते नित्यं स्तः अस्य । अर्शघ्रा-
द्यच् (५. २. १२७)

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ।

इति नित्यार्थे ॥

२०९ ग्रहाभिमान

ग्रहाः रणोद्यमाः । तेषु अभिमानः प्रणयः यस्य ॥

२१० स्तोकखगान

स्तोकः अल्पः यः खगः पक्षी चातकः तं भ्रानयति जीवयति ।

स्तोकोऽल्पे चातके । (४-२६)

इति विश्वः ॥

२११ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः विष्णुः सन्तानः अपत्यं यस्य ।

२१२ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः योगः सन्तानः सन्ततिः । तद्रूपः । कर्मधारयः ॥

११३ ध्रुवविदधान

ध्रुवस्य वसुमेदस्य विधत्ते विदधानः कर्ता ॥

२१४ ध्रुवपचमान

ध्रुवं निश्चयेन पचमानः पाचकः ॥

२१५ ध्रुवजुहुराण

ध्रुवे खे जुहुराणः चन्द्रमाः ॥

२१६ ध्रुववृधसान

ध्रुवाः नित्याः वृधसानाः मानवाः यस्मात् ।

ध्रुवः शङ्खौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे ।

वस्तुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।

स्त्रीमूर्वाद्वयोः शालपण्यौ गीतस्रग्मेदयोस्त्रिषु ।

स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं ह्रीर्व प्रकीर्तितम् । (१५८-१३, १४)

इति मेदिनी । ध्रुव स्थैर्ये (६. १०७) इगुपध (३. १. १३५) इति
फः । यद्वा ध्रु स्थैर्ये (१. ६६०) अच् । कुटादित्वात् (१. २. १)
ङित्त्वम् । उवङ् ॥

२१७ स्वमञ्जसान

स्वस्य धनस्य मञ्जसानः मेघ इव ।

स्वो शातावात्मनि स्वं बिम्बात्मीये स्वोऽस्त्रियां घने । (२७५८)
इत्यमरः ॥

२१८ ध्रुवसहसान

ध्रुवः औत्तानपादिः । सहसानः यज्ञः । तद्रूपः । कर्मधारयः ॥

२१९ ध्रुवयुञ्जान

ध्रुवं अजस्रं युञ्जानः योगं कुर्वाणः ॥

२२० ध्रुवमीशान व्याचक्षाण

ध्रुवे तर्क हे ईशान व्याचक्षाण व्याख्यानकारिन् ।

२२१ त्रिःपवमान

त्रिः वारत्रयम् । पृङ् पवने (१. १०१५) पवते पवमानः ॥

२२२ प्रसंस्तवान

प्रकर्षेण संस्तवानः धाम्नी ॥

२२३ ध्रुवजरसान

ध्रुवः हरः । जरसानः पुरुषः आत्मा । सांख्ये शः । कर्मधारयः ॥

२२४ स्वव्यवधानप्रतिसन्धानस्वारभमाण

स्वस्य आत्मनः व्यवधानं विस्मरणम् । अथ च प्रतिसन्धानं स्मरणम् । ते सुतरां आरभते ॥

२२५ क्षमशवसान

क्षमः हितः शवसानः पन्था यस्य ॥

२२६ प्रणयगुणान

प्रणयस्य प्रेम्णः गुणानः । गृह निगरणे । उपदेष्टा ।

२२७ प्रणयबुधान

प्रणयः याच्ना । तस्य बुधानः बोद्धा ।

बुधानः परिडिते गुरौ । (६०. ६३)

इति विश्वः ॥

२२८ प्रणयदृशान

प्रणयेन विश्रम्भेण दृशानः लोकपालः ।

प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्नाप्रसरयोरपि । (१२०-६५)

इति विश्वः ।

२२९ प्रप्लवमान

प्रकर्षेण प्लवते गच्छति सर्वत्र ॥

२३० प्रक्रममाणध्रुवयजमानप्रतिलभमान

प्रक्रममाणः प्रारभमाणः ध्रुवानां शङ्कुनां यज्ञस्थानां यजमानानां यज्ञकारिणां च प्रतिलभमानः प्राप्नुवन् । रोपयच्छा (२. ३. ५०) समासः । ततः कर्मधारयः ॥

२३१ प्रसमिन्धानप्रमन्दसानव्याजुह्वान

प्रकर्षेण सम्यक् इत्ये असौ प्रसमिन्धानः । तादृक् यः प्रकृष्टमन्दसानः अग्निः तत्र विशेषेण समन्तात् जुह्वते ॥

२३२ द्रुघण

द्रुः संसारवृक्षः हन्यते अनेन इति द्रुघणः । करणेऽयोविद्रुषु (३. ३. ८२) इति हन्तेः करणे अप् घनादेशश्च । पूर्वपदात् (८. ४. ३) इति णत्वम् ॥

२३३ युधान

युधानः योद्धा । युधियुधिदराः किञ्च इत्यानञ् ॥

२३४ व्यपहृतभारभ्रमसंभार

व्यपहृताः नायिताः भाराः भ्रमसंभाराः अज्ञानसमूहाश्च येन । इन्द्रगर्भितः बहुव्रीहिः ।

भ्रमोऽभ्युनिर्गमे आस्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि । (११०-३)
इति विश्वः ।

२३५ त्वष्टविकार

त्वक्ष् तनूकरणे (१. ६-८) ऊदित्वात् घेद् । त्वष्टाः तनूकृताः विकाराः येन ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये । (२२-८०)
इत्यमरः ॥

२३६ स्वलितनिकार

स्वलिताः अष्टाः निकायाः परिभयाः यस्मात् ।

निकारः स्यात् परिभये धान्यस्य किरणेऽपि च । (१३६-१७०)
इति विश्वः ॥

२३७ स्वर्गद्वार

स्वर्गस्य द्वारं अभ्युपायः ।

द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये । (१२७-२३)
इति विश्वः ॥

चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे घाते च कीर्तितः ।
इत्यनेकार्थः ॥

२४५ स्वभ्यवहारश्रमपरिहार

सुष्ठु अभ्यवहारेण भक्ष्येण श्रमं परिहरति । भक्तानां इत्यर्थः ॥

२४६ क्षेत्रियहार

क्षेत्रियः असाध्यः व्याधिः । तमपि हरति ।
क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च ।
अन्यदेहचिकित्साहर्हेऽसाध्यरोगे च जानते । (१२०-७२)
इति विश्वः ॥

२४७ ज्ञाप्यवहार

शया बुद्ध्या व्यवहारः यस्मिन् ॥

२४८ स्वैरविहार

स्वैरं स्वेच्छया विहारः क्रीडा यस्य ॥

२४९ स्थायुकहार

लपपतपदस्था (३. २. १२४) इत्युक्त्वा । स्थायुकः स्थितिशीलः
हारः मुकावलिः यस्मिन् ।
हारो मुकावली । (१२८२)
इत्यमरः ॥

२५० दुण्णदभिचार

दुदादिः । दुष्णन्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिंसाकर्माणि यस्मात् ।
हिंसाकर्माभिचारः स्यात् । (२२८७)
इत्यमरः ॥

२५१ कथितविचार

कथ निष्पाके (१. ८६६) कथितः परिष्कृतः विचारः यस्य ॥

२५२ व्यपगतपार

विशेषेण व्यपगतः पारः परतटः । अर्थात् प्रन्तः यस्य ।
पारः परतटे प्रान्ते पारः पोथीपरागयोः । (१२६-१६)
इति विश्वः ॥

२५३ द्रवसंचार

द्रवः सुस्वरूपः संचारः प्रचारः यस्य ।
द्रवः प्रद्रावरसयोगेनौ नर्मणि विद्रवे । (१६२-३)
इति विश्वः ॥

२५४ स्थावरचारध्वजितसार

स्थावराः स्थितिशीलाः । तत्सहिताः चरा एव चाराः । स्थायैऽण् ।
मध्यमपदबोधी समासः । तेषु ध्वजितः प्रापितः सारः स्थिरांगः येन ।
ध्वजि गती (१. २३३) णिजन्तः ।
सारो बले स्थिरांगे च न्याप्ये शीघ्रं घरे त्रिषु । (२६७७)
इत्यमरः ॥

२५५ भ्रीसंसार

भ्री भये (६. ३४) त्रिणिति इति भ्रीः भयवान् संसारः यस्मात् ॥

२५६ श्रुतिकासारव्यक्तविसार

श्रुतिरूपः यः कासारः मरुती तस्यां व्यक्तः रुद्रः विसारः मन्यः ।
श्रुतोमा भूपो मत्स्यो मीनो वैसाः णोऽण्डजः ।
विसारः शकुनी च । (४००, ४०१)
इत्यमरः ।
व्यक्तः रुद्रमनीषिणोः (४६-३४)
इति विश्वः ॥

२५७ स्वरविस्तार

मन्त्राणां मन्त्राणां विस्तारः यस्मात् । तत्स्वरूपः वा ।
स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च प्यनौ ।

उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)
इति विश्वः ॥

२५८ स्मृतवरनारप्रतिनिस्तार

स्मृतं स्मरणम् । तेन वरं उत्कृष्टम् । नराणां समूहः नारम् ।
तस्य प्रतिनिस्तारः निर्वाहः यस्मात् ।

वरोऽर्भाष्टे देवतादेवरो जामातृपिङ्गवोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत्परिवृतौ वरं काश्मीरजे मतम् । (१२५-७)

इति विश्वः ॥

२५९ क्रत्ववतार

क्रतूनां यज्ञानां अवतारः ।

क्रतुर्यज्ञे मुनेभिदि । (५८-१८)

इति विश्वः ॥

२६०. प्रतिकान्तारक्षणिकासार

प्रतिकान्तारं प्रतिवनम् । क्षणः अस्य अस्ति इति क्षणिकः । अतः
इतिष्ठतौ (५. २. ११५) इति ठ् । सोत्सव आसारः प्रसारः यस्य ।

कान्तारमुपसर्गादौ घने दुर्गमवर्त्मनि ।

इक्षुप्रमेदे कान्तारः । (१३८. १६५)

इति विश्वः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । (२४२६)

इत्यमरः ।

आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवर्षे मुहूर्त्तवले । (१३८-१६७)

इति विश्वः ॥

२६१ क्षपणकमार

क्षपणकान् बौद्धविशेषान् मारयति ॥

२६२ प्लोपितमार

प्लोपितः दाहितः चद्धिगारा मारः कन्दर्पः

(४. ८, १०७) शिजन्तः ॥

उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)
इति विश्वः ॥

२५८ स्मृतवरनारप्रतिनिस्तारः

स्मृतं स्मरणम् । तेन वरं उत्कृष्टम् । नराणां समूहः नारम् ।
तस्य प्रतिनिस्तारः निर्वाहः यस्मात् ।

वरोऽभीष्टे देवतादेवरो जामातृपिङ्गयोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत्परिमृता वरं काश्मीरजे मतम् । (१२५-७)
इति विश्वः ॥

२५९ क्रत्ववतारः

क्रतूनां यज्ञानां अवतारः ।

क्रतुर्यज्ञे मुनेभिर्दि । (५८-१८)
इति विश्वः ॥

२६०. प्रतिकान्तारक्षणिकासारः

प्रतिकान्तारं प्रतिवनम् । क्षणः अस्य अस्ति इति क्षणिकः । अतः
इतिष्ठनौ (५. २. ११५) इति ठन् । सोत्सव आसारः प्रसारः यस्य ।
कान्तारमुपसर्गादौ वने दुर्गमवर्त्मनि ।

इक्षुप्रमेदे कान्तारः । (१३८. १६५)

इति विश्वः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । (२४२६).
इत्यमरः ।

आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्वले । (१३८-१६७)
इति विश्वः ॥

२६१ क्षपणकमारः

क्षपणकान् यौद्धविशेषान् मारयति ॥

२६२ प्लोपितमारः

प्लोपितः दाहितः यद्धिद्वारा मारः कन्दर्पः येन । प्लुपु दाहे
(४. ८, १०७) णिजन्तः ॥

उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५-६)
इति विश्वः ॥

२५८ स्मृतवरनारप्रतिनिस्तार

स्मृतं स्मरणम् । तेन वरं उत्कृष्टम् । नराणां समूहः नारम् ।
तस्य प्रतिनिस्तारः निर्वाहः यस्मात् ।

वरोऽभीष्टे देवतादेर्वरो जामातृपिङ्गवोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत्परिवृत्तौ वरं काश्मीरजे मतम् । (१२५-७)
इति विश्वः ॥

२५९ क्रत्ववतार

क्रतूनां यज्ञानां अवतारः ।

क्रतुर्यज्ञे मुनेभिदि । (५८-१८)
इति विश्वः ॥

२६०. प्रतिकान्तारक्षणिकासार

प्रतिकान्तारं प्रतिवनम् । क्षणः अस्य अस्ति इति क्षणिकः । अतः
इतिष्ठनौ (५. २. ११५) इति ठन् । सोत्सव आसारः प्रसारः यस्य ।
कान्तारमुपसर्गादौ वने दुर्गमवर्त्मनि ।

इक्षुप्रभेदे कान्तारः । (१३८. १६५)

इति विश्वः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । (२४२६)
इत्यमरः ।

आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्वले । (१३८-१६७)
इति विश्वः ॥

२६१ क्षपणकमार

क्षपणकान् यौद्धविशेषान् मारयति ॥

२६२ प्लोपितमार

प्लोपितः दाहितः यद्धिद्वारा मारः कन्दर्पः येन । प्लुपु दाहे
(४. ८, १०७) शिञ्जन्तः ॥

२७० प्रमुदिततारश्रद्धाधारस्मरदुद्धार

प्रमुदिताः प्रहृष्टाः । तारः अत्युच्चैःस्वरः । श्रद्धा भक्तिः । ते धरन्ति । तादृशाः ये स्मरन्तः जनः तान् उद्धरति ।

तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धभौक्तिके ।

तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम् ।

ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा मुग्रीवगुरुयोपितोः ।

शुद्धदेव्यां मता तारा । (१२६-१८, १६, २०)

इति विश्वः ॥

२७१ श्रितजलधार

श्रिता आश्रिता जलधारा गङ्गाप्रवाहः येन ॥

२७२ क्लीवविवार

क्लीवाः अपौरुषाः । तान् निवारयति पूजकत्वेन न अक्लीकरोति ॥

२७३ स्वःप्रावार

स्वः स्वर्गस्य प्रावारः उत्तरासंगः । आच्छादकः इति यावत् ।

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ । (१३०८)

इत्यमरः ।

२७४ व्रजिततुपार

व्रजितः प्राप्तः तुपारः हिमं येन । हिमावयवासित्वात् ॥

२७५ प्रोषितजार

प्रोषितः प्रवासं प्राप्तः । अर्थात् गतः । जारः जरणं जीर्णता यस्य । जृ वयोहानौ । (६. २४, १०. २७२) घञ् ॥

२७६ घञ्जिज्वार

घञ्जि गतौ । (१. २३२) सर्वधातुभ्य ण् । घञ्जिः गतः ज्वारः रोगः यस्मात् । ज्वर रोगे । (१. ८१३) घञ् ॥

२७७ प्रेक्षितवारस्त्रीगणहार

प्रेक्षितः दृष्टः वारस्त्रीणां गणिकानां नृत्यकर्त्रीणां गणस्य समू-
हस्य द्वारः माल्यविशेषः येन ।

इष्टकादिचयो द्वारो द्वारो मुक्तागणः स्मृतः ।

द्वारो माल्यविशेषः स्याद्द्वारश्च क्षेत्रमुच्यते । (१२)

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥

२७८ प्रत्ययहार

प्रत्ययः मन्त्रः । तस्य द्वारः क्षेत्रम् ।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।

प्रथितत्वे च मन्त्रादौ चाथ षीशानयोरपि ॥ (१२०-६६)

इति विश्वः ॥

२७९ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलव्यापारः यस्य ॥

२८० क्षयसंवार

क्षयः रोगः । तं संवृणोति नाशयति ॥

२८१ श्रीघनसार

धिया वेपेण घनसारः कर्पूरसदृशः । शुभ्रत्वात् ॥

२८२ प्रतिसिरसार

प्रतिसरः मन्त्रः सारः बलं यस्य ।

भवेत् प्रतिसरो मन्त्रमेदे मालये च कङ्कणे ।

वराणशुद्धी च मूषृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डने ।

आरत्ने करसूत्रे च नियोज्येऽप्यन्यलिङ्गकः । (१४२-२७६, २७७)

इति मेदिनी ।

सारो बले स्थिरांशे च मञ्जि पुंसि जले धने ।

न्याप्ये क्लीवं त्रिषु वरे । (१२६-६५, ६६)

इति मेदिनी ॥

२८३ प्रतिसरसार

प्रतिसराः माल्यानि साराः धनानि यस्य ॥

२८४ प्रतिसरसार

प्रतिसरः नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

२८५ प्रतिसरसार

प्रतिसरः कङ्कणं सारः वरं श्रेष्ठं यस्य ॥

२८६ प्रतिसरसारप्रतिसरसारप्रतिसरसार

प्रतिसरः मण्डलम् । तद्रूपाः साराः जनाः । तेषां प्रतिसरः चमू
पृष्ठम् । तस्य साराः मञ्जानः । प्रतिसरः करध्वजम् । सारः बलम् ।
एते प्रियत्वेन सन्ति अस्य । अर्थाग्राह्यम् । (४. २. १२७)

न्याय्ये च नीरे च जने च सारम् । (१२७-१३)

इति विश्वः ॥

२८७ स्वःप्राकार

स्वः सुखविशेषस्य प्राकारः आवृत्तिः । आवरकः इति यावत् ॥

२८८ छपुरस्कार

छं निर्मलं पुरस्करोति अङ्गीकरोति ॥

२८९ छतिरस्कार

छं तरलं निरस्करोति दूरीकरोति ॥

२९० छनमस्कार

छः छेदकः पापानां नमस्कारः यस्य ।

निर्मलं छं समाख्यातं तरलं छं प्रकीर्तितम् ।

छेदके छः समाख्यातो विद्वद्भिः शब्दकोविदैः । (१२, १३)

इति एकाक्षरकोशः ॥

२११ क्षपुरस्कार

क्षस्य वपुषः पुरस्कारः संस्कारः यस्मात् ।

क्षः क्षेत्रे वपुषि प्रोक्तं क्षः क्षमायां तथाभ्यरे ।

इति विश्वः ॥

२१२ स्वकफूत्कारक्षविनिष्कार

स्व एव स्वकः आत्मीयः यः फूत्कारः तेन क्षाणां राक्षसानां विनिष्कारः निराकरणं यस्मात् ।

क्षः क्षेत्रे रजसि प्रोक्तो धुधः क्षः शब्दशासने । (३७)

इति एकाचरकोशः ॥

२१३ प्रसमुत्सार

प्रकर्षणं समुत्सारयति सर्वान् । प्रलयकारित्वात् इत्यर्थः ॥

२१४ प्रसप्रकार

प्रकर्षणं । प्रकाराः भेदाः विरोधाः देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । ते सहितः ।

प्रकारौ भेदसादृश्ये । (२६६०)

इत्यमरः ॥

२१५ छलत्प्रकारप्रतिहतशार

छलमिव आचरति इति छलत्प्रकारः प्रकटयतिः येषां तेषां प्रति-
हताः शाराः वायवः । अर्थात् प्राणाः । येन ।

शारः शयलवातयोः । (१२६. २०)

इति विश्वः ॥

२१६ क्षणगणशार

क्षणानि व्यापारस्थितयः । तासां गणाः । तेन शारः शयलः
मिथितः । सर्वदा निर्व्यापारः इति यावत् ॥

२१७ श्विदलंकार

दृश्योश्च गतिवृद्धयोः (१. १०५६) अन्येभ्योऽपि दृश्यते
(३. २. १७८) इति क्विप् । श्वयति इति श्वित् वर्धमानः अलंकारः यस्य ॥

२९८ ध्वदहंकार

ध्वंसति इति ध्वन् नष्टः अहंकारः यस्य ॥

२९९ सन्निर्धार

संसति इति सन्त् गतः निर्धारः निश्चयः यस्मात् । संसु ध्वंसु
अधःपतने (१. ७६०, ७६१)

३०० द्रुमसहकार

द्रुमेषु वृक्षेषु सहकारः आश्रयवृक्षः । तद्रूपः ।

द्रुमो वृक्षे पुत्राणोऽर्के ।

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥

३०१ द्रुमदुर्वार

द्रुमः सूर्यः । तद्वत् दुर्वारः अनिवार्यः ॥

३०२ श्रीह्रींकारक्रींकारह्रींकार

एतद्वर्णस्वरूपः । तन्निरूपणं च आगमशास्त्रे । विस्तरभयात् न
लिख्यते ॥

३०३ स्वरुवरवार

स्वरूपे वाणेषु वराः श्रेष्ठाः । तेषां वारः समूहः यस्य ।

वारः सूर्यादिदिक्से द्वारे दिवसवृन्दयोः ।

कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मयस्य भाजने (१२६, १७, १८)

इति विश्वः ॥

३०४ त्सरुपरिवार

त्सरुः खड्गमुष्टिः । तेन युक्तः परिवारः परिजनः यस्य । मध्यमप-
दलोपिस्तमासः ।

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात् (१६४७) ।

इत्यमरः ।

परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे ।

इति धरणिः ॥

३०५ स्वरपरिवार

स्वरः यूपखण्डः परिवारः परिच्छदः यस्य ।

३०६ प्रस्तरवार

प्रस्तराणां यज्ञानां वारः संभक्तिः यस्मिन् । वृद्धः संभक्तौ (६. ३२)

यम् ।

संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि ।

मणिपापाण्योश्चापि यथाक्रममुदीरितौ (१३४. ११५)

इति विश्वः ॥

३०७ प्रस्तरवार

प्रस्तराः पापाणाः । अर्थात् मणयः । तेषां वारः द्वारं यस्य ॥

३०८ स्वरपरिवार

स्वराः उदात्तादयः । तेषां परिवारः कोशः । परिवारशब्दस्य खड्ग-
कोपयाचित्वम् । समुदाये इष्टाः शब्दाः क्वचित् अवयवेऽपि वर्तन्ते
इति न्यायात् ॥

३०९ श्रीप्रस्तार

श्रियं सरस्वतीं वर्णमात्ररूपां प्रस्तारयन्ति । पिङ्गलरूपत्वात् ॥

३१० श्रीदोदार

श्रियं त्रिवर्गसंपदं ददन्ति ते श्रीदाः । तेषु उदारः दक्षिणः ॥

३११ ग्रहिलाकारस्पृङ्गव्याहार

ग्रहिलाः निर्वन्धवन्तः आकाराः इङ्गितानि तेषाम् । स्पृङ्गति इति
स्पृङ्ग व्याहारः उक्तिः यस्य ।

व्याहार उक्तिर्लपितम् । (३१३)

इत्यमरः ॥

३१२ स्तृतगुणतार

स्तृताः विस्तृताः गुणाः एव ताराः द्वाराः यस्य ॥

३१३ स्फुण्डिततार

स्फुण्डि परिहासे । स्फुण्डितं परिहसितं तारं रजतं येन ॥

३१४ द्योतिततार

द्योतिताः प्रकाशिताः ताराः नक्षत्राणि येन ॥

३१५ क्लृप्तसंतार

क्लृप्तानां हर्षक्षयाणां सम्यक् तारः तरणं यस्मात् ॥

३१६ क्लेशाङ्गनरश्रन्धितवार

क्लेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषमोहरूपाः । ते एव
अङ्गाराः । दाहकत्वात् । तेषां श्रन्धितः । अग्निं संधित्ये (१. ३५)
सिधिलितः वारः अवसरः येन ॥

३१७ स्फोडकवार

स्फुड संवरणं (६. ६७) स्फोडकः संवरणकारकः वारः हारः ॥

३१८ हुतकेदार

हुत् अपनयने । हुताः अपनीताः केदाराः पर्वताः येन । प्रलयका-
रित्वात् इति भावः ।

केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रमेवालवालयोः (१३८. १६८)
इति विश्वः ॥

३१९ ज्वलनकडारप्रदर

ज्वलनः अग्निः । तद्वत् कडाराः पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य ।
अथवा ज्वलन इति पृथक् संयोधनम् । ज्वलन अग्निरूप । कडाराः
पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य इति पृथक् ॥

३२० मदारप्रदरमदार

मदाराः धृताः । तेषाम् । दृ हिंसायाम् । शूदोरप (३. ३. ५७)
पूर्वः । प्रदरः भङ्गः । तत्र मदारः हस्ती ।

मदारो द्विरदे धूर्ते (१३६-१६६)
इति विश्वः ॥

३२१ द्योतिकडार

द्योतः अस्ति एषां द्योतिनः प्रकाशिनः कडाराः दासाः यस्य ।
प्रकाशो द्योत आतपः (२. ३.)
इत्यमरः ॥

३२२ प्रदरकुठारप्रदरकुठार

प्रदरः नारीरूपः । कुठारं कपटम् । अनयोः प्रदरः पाणः । कुठारः
वेदनकारी यस्यविशेषः । तद्रूपः ॥

३२३ स्वादुकुठार

स्वादु प्रियं कुठारं मैथुनं यस्य ।
प्रदारो भङ्गनारीरूप्याणां अन्नाः कचा अपि
कुठारं मैथुने विधात् कुठारं कपटेऽपि च (१३६-१७७)
इति विश्वः ॥

३२४ स्रग्भितदास

स्रग्भिताः विभ्यासिताः दासाः येन । स्रग्भु विभ्यामे (१. ७६४)
पिङ्गन्तः ।
दासः गृहे दानपात्रे भृत्यधीवर्योरपि (१७४. ३)
इति विश्वः ।

३२५ स्थितिकैलास

स्थायने अस्मिन् इति स्थितिः । एतादृक् कैलासः यस्य ॥

३२६ स्रग्भितहास

स्रग्भिताः प्रमादिताः । गानं हसति । स्रग्भु प्रमादे । (१. ४२०)
पिङ्गन्तः ॥

३२७ प्रेमनिवास

प्रेम्णाः रनेहस्य निवासः स्थानम् ।

३२८ त्रोटितपाश

त्रोटितः छेदितः पाशः बन्धनं येन ।

पाशः पक्ष्यादिवन्धने ।

इत्यमरः ॥

३२९ व्यथितहास

व्यथ भयसंचलनयोः (१. ८०१) व्यथितः भीतः हासः क्षेप्यं यस्मात् ॥

३३० क्रान्तविवास

क्रान्तः प्राप्तः विवासः समाप्तिः । अर्थात् आरब्धस्य । येन ॥

३३१ क्लमिकीनाश

क्लमी ग्लानियुक्तः कीनाराः यमः यस्मात् । क्लमु ग्लानी (४. ६८) यमित्यष्टम्यो घिनुष् (३. २. १४१)

कीनाराः कर्षके क्षुब्धे कृतान्तपशुधातिनोः (१६६-२१) इति विश्वः ।

३३२ क्रथनविलास

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथनं हिंसनं विलासः भावः यस्य ।

विलासो भावलीलयोः (१७५-२२)

इति विश्वः ।

३३३ हलदभ्यासस्फूर्च्छितरास

हल चक्षणे (१. ८४४) हलन् चक्षन् यः अभ्यासः पौनःपुन्यं तेन स्फूर्च्छितः विस्तारितः रासः मीडा येन । स्फुच्छा विस्तृता (१. २२८) शिजन्तात् कः । रास मीडायाम् । घञ् ॥

३३४ द्राडितवाश

द्राड् ध्राड् शोषणालमर्थयोः । द्राडितः शुष्कः वाशः इच्छा यस्य । यय कान्तौ (२. ७०) घञ् । कान्तिः इह इच्छा ॥

३३५ स्थलदवकाश

प्यत स्थाने (१. ८८६) स्थलन् तिष्ठन् अवकाशः आकाशः
परिमन् ॥

३३६ भ्रेषिनिकाश

भ्रेष गती (१. ६३३) सर्वधातुभ्यः इत् । भ्रेषिः गच्छन् निषाणः
उपमा यस्य ।

निषाणो निश्चये तुल्ये । (१६६-२१)

इति विभ्यः ॥

३३७ स्त्यायितभास

स्ये प्ये शब्दसंघातयोः (१. ६५६) गिजन्तः । स्त्यायिताः
संघातं प्रायिताः भासाः दीप्तयः येन ॥

३३८ क्रोशितभास

मुश आदाने (१. ६०६) शिजन्तः । क्रोशिताः आदायिताः भासाः
शृङ्गाः येन । भ्रैर्यकृषित्यात् ।

भासो भासि समाख्यातो गोष्ठे कुक्कुटशृङ्गयोः (१७४-२)

इति विभ्यः ॥

३३९ क्षरणप्रास

क्ष् कर्त्तव्ये (१. ६७८) क्षरणं कर्त्तव्यं प्रवर्तते मलयति । प्रास
प्रदाने (१. ६६१) कर्मण्यम् ॥

३४० म्नातन्यास

म्ना अभ्यासे (१. ६७६) म्नात अभ्यस्यः न्यासः मातृशब्दि-
न्यासः येन ॥

३४१ क्षुरसङ्गाश

क्षुरेण शस्त्रविशेषेण सङ्गातः गच्छः । तीक्ष्णत्वात् ॥

३४२ स्रवितप्रास

स्र गती (१. ६८७) स्रवणं स्रवः । सः संज्ञातः यस्य स्रवितः
निष्फलीकृतः प्रासः कुन्तः । अर्थात् शत्रूणाम् । येन ।

प्रासस्तु कुन्तः (१६५४)
इत्यमरः ॥

३४३ स्थायिश्वास

स्थायिनः श्वासाः यस्य । स्थायी इत्यत्र प्रह्लादित्वात् (३. १. १३४)
णिनिः ॥

३४४ ध्यातविकाश

ध्यातेन ध्यातेन विकाशः प्रकाशः यस्य ॥

३४५ स्नातविभास

स्नातं अस्मिन् इति स्नातः । अस्माद्यच् (५. २. १२७) विभासः
नीर्यविशेषः येन ॥

३४६ स्थापितवास

स्थापितः वासः व्यवस्था येन ।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादादिरूपके (१७४-७)
इति विश्वः ॥

३४७ ध्मातहुताश

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (१. १७३) ध्मातः प्रज्वालितः हुताशः
अग्निः येन ॥

३४८ प्रातबुधाश

प्रा पूरणे (२. ५२) प्राता पूर्णकृता बुधानां पण्डितानां आशा
वाञ्छा येन ॥

३४९ स्वयंनिराश

स्वयं आत्मना निराशः इच्छारहितः ॥

३५० प्रायितरास

प्रीड् प्रीतौ (४. ३६) प्रायितः प्रीतिविपर्ययकृतः रस एव रासः
स्यादः येन ॥

३५१ त्यक्तोच्छ्वासस्पर्धिविनाश

त्यक्तः यः उच्छ्वासः विनासः तेन स्पर्धिनां शत्रूणां विनाशो
यस्मात् ॥

३५२ क्रूरत्रास

क्रूरान् नृशंसान् त्रासयति । त्रासी उड्रेणे (४. १०) श्लिजन्तात्
कर्मण्यण् ।

क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवत् (१२७-२५)
इति विश्वः ॥

३५३ श्यायितकास

श्याङ् गतौ (१. १०१२) श्लिजन्तः । श्यायितः गमितः कासः
रोगविशेषः येन ॥

३५४ अदितश्वास

अद् मर्दने (१. ८०४) अदितः नाशितः श्वासः रोगविशेषः येन ॥

३५५ स्यमिताश्वास

स्यम वितर्कं (१०. १५४) श्लिजन्तात् क्तः । स्यमितः तर्कं
प्रापितः आश्वासः व्यसनं येन ।

आश्वासो निर्वृत्तौ मतः ।

आश्यायिकापरिच्छेदेऽप्यभ्यासे व्यसनेऽन्तके (१७५-२१)

इति विश्वः ॥

३५६ अस्तोज्जास

अस्तान् व्याध्यादिना उज्जासयति मोचयति । असु मोक्षणे
(४. १०२) श्लिजन्तः । उत्पूर्वः ॥

३५७ स्वादितघासस्वतनुम्लास

स्वाद आस्वादने (१. २८) स्वादितः घासः तृणविशेषः येन स
बलीवर्धः नन्दी । तेन स्वस्य तनुं शरीरं म्लासयति । म्लास्य दीप्तौ ।
गिजन्तः ॥

३५८ त्रौकितमास

त्रौक गती (१. ६६) त्रौकिताः गमिताः मासाः कालमेदाः येन ।
चिरजीवित्वात् ॥

३५९ श्वेतितवास

श्वेतितं श्वेतं वासः वस्त्रं यस्य ॥

३६० परप्रकाश

परः उत्कृष्टः प्रकाशः प्रहासः यस्य ।

३६१ स्वपत्प्रकाश

स्वपन्ति ते स्वपन्तः प्रकाशाः आतपाः । अर्थात् तेजांसि ।
यस्मिन् ।

प्रकारोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासात्तपयोः स्फुटे (१६६-२०)
इति विश्वः ॥

३६२ त्विड्जितकाश

त्विपा जिताः कायाः तृणविशेषाः येन ।

काशस्तृणे स्यात् क्षवयीं वाराणस्यां तु काश्यपे (१६८-७)
इति विश्वः ॥

३६३ क्रथितायास

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथितः दूरीकृतः फलदानेन आयासः
परिधमः येन ॥

३६४ श्लथहृल्लास

श्लथः शिथिलः हृल्लासः रोगविशेषः यस्मात् ॥

३६५ द्विद्वकलास

द्विपः यत्रयः कलासाः सरदाः इव यस्य ॥

३६६ भ्रव्यत्यासत्रपितव्यास

भ्रुवः व्यत्यासेन प्रपितः लज्जितः व्यासः मुनिः येन । भ्रूप
लज्जायाम् (१. ३६६) णिजन्तः । घटादित्यात् मित्येन द्वयः ।

व्यासो मुनी स्याद्विस्तारे (१७४. ७)

इति विश्वः ॥

३६७ शुफितव्यास

शुफ द्विसायाम् (१. ४३७) शुफितः नाशितः व्यासः विस्तारः
येन । नाशकत्वात् ॥

३६८ स्तरणहास

स्तरम् आच्छादने (५. ६) स्तरणं आच्छादनम् । तस्य हासः
क्षयः यस्य । दिगम्यरत्वात् ॥

३६९ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३७० व्रणितपलाश

व्रणः संजातः येषां ते व्रणिताः मारिताः । पलं मांसं अश्नन्ति
ते पलाशाः व्याव्रादयः येन । मृगयाप्रियत्वात् ॥

३७१ छन्नपलाश

छद् अपवारणे (१०. २६०) छन्नाः अपवारिताः पलाशाः यक्षसाः
येन ।

पलाशः किंशुके साट्वां हरिते यक्षसेऽपि च ।

पक्षे पलाशम् (१६६-२३, २४)

इति विश्वः ॥

३७२ छातपलाश

छो छेदने (४. ३८) छातानि पलाशानि पत्राणि क्रीडार्थं येन ॥

३७३ प्रेषितकाशश्रोण

प्रकर्षेण ईप्सितः । काश्यां भयाः काराः लोकाः । तेषां श्रोणः
संघातः यस्य । श्रोणं संघाते (१. ४८४) घञ् ।

३७४ पलाश

पलाशः ब्रह्मवृक्षः । तत्स्वरूपः ॥

३७५ ग्रणितव्याश

ग्रण शब्दे । ग्रणितुं योग्यः ग्रणितव्यः । वाच्यः इत्यर्थः । व्याशः ।
ग्रां ब्रह्माणं श्रयति तनूकरोति इत्याशः ।

आकारो ब्रह्मणि प्रोक्तः ।

इत्येकादशकोशः । शो तनूकरणे (४. ३७) आतोऽनुपसर्गे कः
(३. २. ३) ॥

३७६ स्तनितखलाशद्रोहिनिरास

स्तनिताः शब्दयुक्ताः खलाः दुष्टाः । राः श्रेष्ठः । तद्भिन्नाः भयाः ।
ईदृशाः ये द्रोहिणः शत्रवः तेषां निरासः निराकरणं यस्मात् ।

राकारः कथितः श्रेष्ठः ।

इत्यनेकार्थः ॥

३७७ क्रूरपरासस्निग्धाभ्यासस्तुक्

क्रूरेभ्यः परे अन्ये । न विद्यते सः कोपः येषां ते असाः । स्निग्धाः
स्नेहयुक्ताः । तेषु अभ्यासेन संमुखोपवेशेन स्लोचते प्रसीदति । आस
उपवेशने (२. ११) अभिपूर्वः । घञ् । प्लुच प्रसादे (१. १८८) क्तिप् ।

सः कोपे चारणे रास्ये तथा शूलिनि कीर्तितः ।

इत्यनेकार्थः (३५) ॥

३७८ संन्यास

सतः साधून् नितरां आ समन्ताद्भावेन असति स्वीयत्वेन आदत्ते ।
अस गतिदीप्त्यादानेषु (१. ६३४) ॥

३७९ स्वःपतिज्ञास

स्वःपति इन्द्रं शास्ति ॥

३८० प्रभाप्रकाश

प्रभामिः प्रकाशते ॥

३८१ व्याप्तदशाश

व्याप्ताः दशसंख्याकाः आशाः दिशः येन ॥

३८२ द्विष्टदशास

द्विष्टान् अभीतान् घति सण्डयति इति द्विष्टदः । दो अवपण्डने
(४. ४०) फः । तादृशः शासः गङ्गाः यस्य ॥

३८३ क्लिष्टदशास

क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः । तेषां याः शन्यादिदशाः ताः स्यति नाशयति ।
यो अन्तर्कर्मणि (४. ३६) ॥

३८४ प्रापितलास

प्रकर्षेण अयितः प्राप्तः लासः नृत्यं येन । अय गती (१. ५०३, ६३५)
कः । लस शिल्पयोगे (१०. १८६) घञ् ॥

३८५ स्वरित्विभास

स्वः स्वर्ग इताः प्राप्ताः स्वरिताः । ताव विशेषेण भासयति
दीपयति ॥

३८६ भ्रेजितनास

भ्रेजृ दीर्घा (१. १६३) भ्रेजिता योमिता नासा द्वारोर्ध्वदारु यस्य
नासा तु नासिकायां स्यान्नासा द्वारोर्ध्वदारुणि (१७४. ११)
इति विश्वः ॥

३८७ ग्लपितविपास

ग्लै हर्षक्षये (१. ४५२) ग्लास्नावनुवमां च (धा. पा. १. ८६८; पा. १. ४. १२) इति मित्यम् । ग्लपिता ग्लानिं प्रापिता पिपासा पातुं इच्छा येन ॥

३८८ प्रहतयियास

प्रकर्षेण हता यियासा गन्तुं इच्छा येन । स्थाणुः इत्यर्थः ॥

३८९ स्यूतसमास

स्यूतः मिलितः समासः संक्षेपः यस्य । अणिमसिद्धिसंयुक्त इत्यर्थः ॥

३९० स्नपितविपाश

स्नपितं स्नानप्रयोजकः व्यापारः । तत् यस्याः सा स्नपिता इति अरोन्माद्यच् (५. २. १२७) तादृशी विपाशा नदी यस्मात् ॥

३९१ ह्रसिताकाश

हसितः हस्यीकृतः आकारः येन ॥

३९२ स्तकार्पास

स्त्रिभु गतिशोपणयोः (४. ३) क्तिप् । ज्वरत्वरं (६. ४. २०) इति ऊद् । स्त्रीव्यति इति स्तः गतम् । कर्पासस्य विकारः कार्पासं यस्त्रं यस्मात् । दिगम्बरत्वात् ॥

३९३ ज्युतदुर्वास

ज्युङ् गतौ (१. १००५) ज्युतः गतः दुष्टः वासः वास्तना यस्मात् ॥

३९४ क्षणुद्विध्यास

क्षणु तेजने (२-२८) क्तिप् । क्षणौति इति क्षणुत् उत्तेजयित्री द्विध्यासा ध्यानेच्छा यस्य ॥

३१५ स्रग्दिग्वास

स्रग्प्रपाः दिग्वाः यस्ते आच्छादयन्ति ॥

३१६ व्रजदधिवास

व्रजन् गच्छन् अधिवासः धूपनादिभिः संस्कारः यम् ।

अधिवासो निवासे च संस्कारे धूपनादिभिः । (१७८ ५०)

इति विश्वः ॥

३१७ द्युसदधिवास

दिवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः । तेष्वधिवासः निवासः यस्य ॥

३१८ ह्रीच्छित्तदाश

ह्रीच्छ लज्जायाम् (१. २२५) ह्रीच्छिताः लजिताः । दाशृ दाने
(१. ६३१) पचाद्यच् (३. १. १३४) दाशाः दातारः यस्मात् ॥

३१९ क्षोटितदाश

क्षोट क्षेपे (१०. ३२६) क्षोटिताः क्षिताः दाशाः कैवर्ताः येन ।
दशति मत्स्यान् इति दाशः । दंसेष्टनौ न आ च (उ. ५-१५, १६)
यद्वा दाश्यते मूल्यं अस्मि । दाशृ दाने (१-६३१) घञ् ।

यातो छपे घीवर एव दाशः ।

इति शब्दमेदः ।

कैवर्तभृत्ययोर्दानो दासी याणा च चेष्टिका ।

इति रुद्रात् दन्त्यान्तोऽपि ॥

४०० प्रचितचकास

प्रचितः संचितः चकासः दीतिः येन । चकासृ दीप्तौ (२. ६५)
घञ् ॥

४०१ प्रीणितदास

प्रीणिताः तर्पिताः दासाः दानपात्राणि येन ॥

४०२ ध्वजितस्पाश

ध्वज गतौ (१. २३२) ध्वजितः गतः स्पाशः बाधा यस्मात् ।
स्पाश बाधने (१. ९३६) घञ् ॥

४०३ ध्वजितस्पाश

ध्वजिताः गताः स्पाशाः एव स्पाशाः चाराः यस्मात् । सर्वशत्वात् ।
ध्वज गतौ (१. २३८)

अपसर्पश्चरः स्पाशः (१४९३)

इत्यमरः ॥

४०४ ध्वजितकास

ध्वजितः गतः कासः कुत्सितशब्दः यस्मात् । ध्वजि गतौ (१. २३६)
कः । कास् शब्दकुत्सायाम् (१. ६५४) घञ् ।

४०५ द्रवदितिहास

द्रु गतौ (१. ६६२) द्रयन्तः प्रचरन्तः इतिहासाः पुरावृत्तानि
यस्य ॥

४०६ द्युर्वासःकृतपरिहासप्रकरविलास

द्यु^७ अभिगमने (२. ३१) क्तिप् । द्युत् अभिगतः यः दुर्वासाः
ऋषिः तस्य कृतः यः परिहासः तस्य प्रकरः समूहः । तद्रूप एव
विलासः लीला यस्य । कृष्णशिवयोरमेदात् ॥

४०७ प्रद्रुतकास

प्रद्रु^७तः प्रचलितः कासः शासनं यस्मात् । कस गतिशासनयोः
(२. १४) घञ् ॥

४०८ ह्लादकरास

ह्लादकः सुपकरः रासः ध्वनिः यस्य ।

रासः फोलाहले ध्वनी ।

भाषाशृङ्खलके रासः (१७४-३, ४)

इति विश्वः ।

४०९ प्रफुल्लवास

फुल्ल विक्रमने (१. ४६५) पचाद्यच् (३-१-१३४) प्रफुल्लाः
विकसिताः वासाः आटरूपकाः यस्य ।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादाटरूपके (१७४. ७)
इति विश्वः ॥

४१० व्यंसकवास

व्यंसाः एव व्यंसकाः धूर्ताः । तान् अस्पति स्तिपति । अस्तु क्षेपणे
(४. १००) कर्मणि अण् ॥

४११ व्यञ्जकवास

अञ्जू व्यक्तिप्रक्षरणकान्तिमनिषु (७. २१) विशंपेण अञ्जकः
कान्तियुक्तः वासः गृहं यस्य ॥

४१२ प्रचरद्रास

प्रचरन्तः रासाः भाषाप्रबन्धाः यस्य ॥

४१३ प्रवरप्रास

प्रवतन् उदरुष्टान् प्रासयति विस्तारयति । प्रस विस्तारणे (१. ८०३)
कर्मणि अण् ॥

४१४ प्रघृतकपाल

प्रकर्षेण घृतं कपालं तिरोऽस्थि येन ।

कपालं तिरमोऽस्त्रि स्याद्वटादेः शकले व्रजे (१५७-१०३)
इति विश्वः ॥

४१५ त्रिभुवनपाल

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् न डीप् ।
तत् पालयति ॥

४१६ प्रगुणकृपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लानि आदत्ते । अर्थात् स्वमत्केषु । आतो-
ऽनुपसर्गं कः । (३. २. ३)

४१७ प्रकृततमाल

अतिरायेन प्रकृतः प्रकरणविपयीकृतः प्रकृततमः । तं अलति
भूषयति । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु (१. ५४८) कर्मण्यण् ॥

४१८ प्रसरदरालप्ररुचितवालप्रियतमवाल

प्रसरन्तः अरालाः कुटिलाः प्ररुचिताः शोभिताः वालाः केराः
यस्याः सा प्रियतमा वाला स्त्रीः यस्य ।

अरालः कुटिले सर्जरसे समददन्तिनि (१५७-१०६)
इति विश्वः ॥

४१९ प्रवलितवाल

प्रकर्षेण वलितं प्रवृद्धं वालं वलं यस्य । कलिचली कामधेनू ।
वालः केरो वलं वालम् ।
इत्यनेकार्थः ॥

४२० श्लोणितवाल

श्लोण्टु संघाते (१. ४८१) श्लोणिताः संघीभूताः वालाः घेगाः
यस्य ।
वालो वेग उदाहृतः ।
इत्यनेकार्थः ॥

४२१ भ्रंसितवाल

भ्रंसिताः दूरीकृताः वालाः मूर्खाः येन ।
वालः कचे शिरौ मूर्खे (१५०-२१)
इति विश्वः ॥

४२२ प्रभवरवाल

प्ररुष्टा भाः यस्य इति प्रभः । वर उल्लुष्टः वालः शिशुः यस्य ॥

४२३ भ्राजन्माल

भ्राजन्तः शोभमानाः मालाः जनाः यस्य ।

४२४ कलुतकरवालध्वनितविदाल

कलुङ्कर्ता (१. १००५) कलुतः प्राप्तः यः करवालः रादगः तेन ध्वनिताः विदालाः विदलनानि येन । इल विवरणे (१. ५८१) घञ् ॥

४२५ च्युतजम्बालस्फुटशैवालप्रतिमितवाल

च्युङ्कर्ता (१. १००४) च्युतः गतः जम्बालः कर्दमः येभ्यः तादृशानि स्फुटानि निरारणशीलानि शैवालानि । तेषां प्रतिमिताः सदृशीकृताः घालाः केयाः यस्य ॥

४२६ स्फुलितजटाल

स्फुलितः मानविषयः । स्फुल संचलने (६. ९६) जटालः जटा-सहितः ॥

४२७ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः चन्द्रः भाले मस्तके यस्य ॥

४२८ द्युतिनिविभाल

द्युतिनिधिः सूर्यः । तद्वत् भालं तेजः यस्य ।

भालं ललाटमहसोः (१४९-१३)

इति विश्वः ॥

४२९ प्रमदकुलाल

प्रमदसम्मर्दा हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानां हर्षाणां कुलालः कुम्भ-कारः । अर्थात् निर्माता ।

कुलालः कुम्भकारे स्यात् कुङ्कुमे कौशिकेऽपि च (१५७-१०८)

इति विश्वः ॥

४३० प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंज्ञकः यः तालः तत्प्रभृतीन् विद्यालयति विस्तारयति ।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते ।

गीतकालक्रियमाने करस्काले द्रुमान्तरे ।

वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताल्यजटौषधौ ।
 क्लीपं तु हरिताले स्यात् । (१४६-२३, २४)
 इति मेदिनी ॥

४३१ प्रविजितताल

प्रकर्षेण विजितः उच्चत्वेन तालः तालवृद्धः येन ॥

४३२ ध्मापितताल

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (१. १७४) शिजन्तः । ध्मापितः शब्दा-
 पितः तालः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः येन ॥

४३३ ग्लेवितताल

ग्लेष्टु सेवने (१. ५३२) ग्लेवितः सेवितः तालः नृत्यसमये
 करस्फालं येन ॥

४३४ प्रियाहिन्ताल

प्रियाः हिन्तालाः वृद्धविशेषाः यस्य ॥

४३५ प्रतिपातालप्रणिहितखाल

प्रतिपातालं प्रणिहितं प्रेषितं खालं यलसमूहः येन ॥

४३६ म्लक्ष्यपियाल

म्लक्ष्यं अग्ने (१०. १२०) म्लक्ष्यः भक्ष्यः पियालः पियालस्य
 राजादनवृद्धस्य फलं यस्य । फले लुक् (४. ३. १६३) इत्यणो लुक् ।

राजादनं पियालः स्यात् ।

इत्यमरः (७१८) ॥

४३७ स्थगितज्वाल

स्थगिताः संवृताः ज्वालाः । अर्थात् अग्नेः । येन । स्थगे संवृता
 (१. ८२७) ।

४३८ ध्रुवसुरशाल

ध्रुवः निश्चलः सुराणां शालः प्राकारः । तद्रूपः ।

प्राकारो वरुणः शालः ।

इत्यमरः (५६६) ॥

४३९ द्रुमसुखशाल

द्रुमाणां वृक्षाणां सुखं शालयति गमयति । वर्णकत्वात् । शल
गता (१. ५१९ ५८२)

४४० क्षपितमृणालछविकणिशाल

क्ष जये (१. ९६१) क्षिजन्तः । क्षपिता । निरस्तृता इति यावत् ।
मृणालस्य विसस्य क्षयिः दीप्तिः येन । अनिशुभ्रत्वात् । तादृशः यः
फल्गु शेषः तेन शालते शोभते । शादृ श्लाघायात् (१. ३०९) डलयोः
पैक्यात् धातूनां अनेकार्थत्वात् शोभार्थः ॥

४४१ प्रकटशिखाल

शिखा चूडा अग्निशिखा वा अस्ति अस्य शिखालः । प्राणिस्था-
दानो लज्जन्तरस्याम् (५. २. ९६) इति लच् । प्रकटं शिखालः ।
सुप्सुपा (२. १. ४) इति समासः ।

शिखा शिखायां चूडायां ज्वालायामग्रमात्रके ।

लाङ्गल्यां चापि शाखायां चूडायां च शिखपिङ्गि (२२५) ।

इति विश्वः ॥

४४२ प्रथितरसाल

प्रथ प्रथ्याने (१. ८०२, १०. १९) प्रथितः विख्यातः रसालः
रक्षुः । तद्रूपः ॥

४४३ प्रचुररसाल

प्रचुरा भूयसी रसाला जिह्वा यस्य ।

रसाला मार्जितायां स्याज्जिह्वादूर्वाविदारिषु ।

रसालं सिंहके वाले रसालश्चेक्षुचूतयोः (१५९ १२४)

इति विश्वः ॥

४४४ श्रीफलशाल

श्रीफलाः मानूरवृक्षाः । तद्युक्ता शाला अगारैकदेशः यस्य ।

मानूरश्रीफलानुभौ (७१२)

इत्यमरः ।

शालो हालनृपे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे ।

शाला गृहतस्फुग्धे शाखागारैकदेशयोः (१५०-१४)
इति विश्वः ॥

४४५ द्रुहिणविडाल

द्रुहिणः ब्रह्मा । तस्य विडालः मार्जारः । भक्षकत्वात् ॥

४४६ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन । मृत्युंजयत्वात् ॥

४४७ स्थिरतम

अतिशयेन स्थिरः स्थिरतमः मोक्षः । तद्रूपः ।

स्थिर्यो निश्चलमोक्षयोः (१३२-८७)

इति विश्वः ॥

४४८ कालद्युतिधर

काला श्यामला या द्युतिः शोभा तस्याः धरः धारकः
द्रागैर्यरूपित्वात् ॥

४४९ काल

कालः महाकालः ॥

४५० द्योतितकाल

द्योतितः द्योमितः प्रलयकाले कालः यमः येन

४५१ क्षेपितकाल

क्षिप प्रेरणे (४. १४, ६. ५) क्षेपितः गमितः

कालो मृत्यो महाकाले समये यमवृत्त्यायोः
इति विश्वः ॥

४५२ श्लिक्वाचालप्रमथकुपाल

श्लिक्वः भृत्याः । वाचालाः धकारः । ईदृशाः ये प्रमथाः गङ्गाः
तेषां कुपालः राजा । कुं पृथ्वीं पानयति इति कुपालः ॥

४५३ प्रेष्ठितहाल

अतिरायेन प्रिया प्रेष्टा । प्रेष्टा हता प्रेष्ठिता हालः सुरा येन । प्रेष्टा-
पन्दात् तत्करोति इति रिजन्तात् कर्मणि कः ॥

४५४ श्रेष्ठितहाल

अतिरायेन प्रयस्यः श्रेष्ठः । तादृक् हतः हालः नृपतिविशेषः येन ।
हाला सुरायां नृपती च हालः (१५२. ४५)
इति विश्वः ॥

४५५ श्यावनिगाल

श्यावः श्यामः निगालः गलोद्देशः यस्य ।
निगालस्तु गलोद्देशः (१५६३)
इत्यमरः ॥

४५६ क्षरदघजाल

क्षरत् दूरीभवत् अघजालं पापसमूहः यस्मात् ॥

४५७ प्रार्द्धितजाल

अधु बृद्धौ (४. १३५, ५. २४) प्रार्द्धिताः प्रवर्द्धिता जालाः
कदम्बवृक्षाः येन ॥

४५८ क्षेवितजाल

क्षिबु निरसने (१. ५१९) क्षिजन्तः । क्षेवितः निरसितः जालः
दम्भः येन ।

जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः ।

जालो नीपद्रुमे (१५०-१८)

इति विश्वः ॥

४४४ श्रीफलशाल

श्रीफलाः मानूरवृक्षाः । तद्युक्ता शाला अगारैकदेशः यस्य ।

मानूरश्रीफलावुभौ (५१२)

इत्यमरः ।

शालो ह्यलनृपे मत्स्यप्रमेदे सर्जपादपे ।

शाला गृह्णतस्त्वन्ये शाखागारैकदेशयोः (१५०-१४)
इति विश्वः ॥

४४५ द्रुहिणविडाल

द्रुहिणः ब्रह्मा । तस्य विडालः मार्जारः । भक्षकत्वात् ॥

४४६ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन । मृत्युंजयत्वात् ॥

४४७ स्थिरतम

अतिशयेन स्थिरः स्थिरतमः मोक्षः । तद्रूपः ।

स्थिरो निश्चलमोक्षयोः (१३२-८७)

इति विश्वः ॥

४४८ कालद्युतिधर

काला श्यामला या द्युतिः शोभा तस्याः धरः धारकः । अमिता-
ज्ञाभैरवरूपित्वात् ॥

४४९ काल

कालः महाकालः ॥

४५० द्योतितकाल

द्योतितः द्योभितः प्रलयकाले कालः यमः येन ॥

४५१ क्षेपितकाल

क्षिप प्रेरणे (४. १४, ६. ५) क्षेपितः गमितः कालः समयः येन ।

कालो मृत्यो महाकाले समये यमरुपणयोः (१४९. ११)

इति विश्वः ॥

४५२ श्लिक्वाचालप्रमथकुपाल

श्लिक्वाः भृत्याः । वाचालाः यकारः । ईदृशाः ये प्रमथाः गगनाः
तेषां कुपालः राजा । कुं पृथ्वीं पालयति इति कुपालः ॥

४५३ प्रेषितहाल

अतिगयेन प्रिया प्रेषा । प्रेषा कृता प्रेषिता हालः सुरा येन । प्रेषा-
यन्दात् तत्कराणि इति सिजन्तात् फर्मणि कः ॥

४५४ श्रेष्ठितहाल

अतिगयेन प्रयस्यः श्रेष्ठः । तदक् कृतः हालः नृपतिविशेषः येन ।
हाला सुरायां नृपतां च हालः (१५२. ४५)
इति विश्वः ॥

४५५ श्यावनिगाल

श्यावः श्यामः निगालः गलौदेयः यस्य ।
निगालस्तु गलौदेयः (१५६३)
इत्यमरः ॥

४५६ क्षरदघजाल

क्षरत् दूरीभयत् अघजालं पापसमूहः यस्मात् ॥

४५७ प्रार्द्धितजाल

अधु वृद्धा (४. १३५, ५. २४) प्रार्द्धिताः प्रार्थिता जालाः
कदम्बवृक्षाः येन ॥

४५८ क्षेवितजाल

क्षिप्रु निरसने (१. ५२९) शिजन्तः । क्षेवितः निरसितः जालः
दम्भः येन ।

जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः ।

जालो नीपट्टमे (१५०-१८)

इति विश्वः ॥

४५९ म्लासिव्याल

दुम्लासु दीप्तौ । धन । म्लासः विद्यते येषां ते म्लासिनः व्यालाः सर्पाः यस्य ॥

४६० स्तब्धव्यालव्यालव्यालव्याल

स्तब्धाः रुद्धाः व्यालाः क्रूराः । व्यालाः दुष्टदन्तिनः । व्यालाः राडाः । व्यालाः व्यापदाश्च येन ।

४६१ करालस्फूर्जज्ज्वालज्वलितपलाल-
छविकलिकाल

कराला भीषणा स्फूर्जन्ती देदीप्यमाना ज्वाला शिखा यस्य । तादृशः ज्वलितः उद्दीप्तः यः पलालः तृणचिरोपः तद्वत् छविः यस्य ।

करालो दन्तुरे तुङ्गे करालं च कुठारके ।

करालो व्रणतलेऽपि करालो भीषणेऽन्यघत् (१५७-१०६, १०७)

इति विभ्यः । कलिः कलहः । तं कालयति नारायति । छविश्छन्दा-
न्तेन सह कर्मधारयः । कल शब्दसंख्यानयोः (१. ५२६) इति भ्यादिः ।
हेतुमति च (३. १. २६) इति णिच् । कलिचल्योः कामधेनुत्यात्
नारणेऽयं घृत्तिः ॥

४६२ प्रखरतमाल

प्रखरः तीक्ष्णः तमालः खट्वगः यस्य ।

तमालस्तिलके राहणे तापिन्द्रे सरलद्रुमे (१५७-१०२)

इति विभ्यः ॥

४६३ प्रमुखकरालत्रिशिखकराल

प्रमुखं धेष्ठं करालं तुङ्गं त्रिशिखानां त्रिशूलानां कृगलः व्रजः यस्य ।

प्रमुखः प्रथमे धेष्ठे (२३. १०)

इति विभ्यः ।

त्रिशिखं शिखरे विद्याम् त्रिशूले गच्छमान्तरे (२३. ८)

इति विभ्यः ॥

४६४ प्रमुखदरालत्रिशिखकराल

प्रमुखः प्रथमः । अर्धात् मुख्यः । स इव आचरन् प्रमुखन् अरालः
समददन्ती । स इव यः प्रिशिगः नाम राक्षसः तस्य करालः भीषणः ।
कुटारच्छेदनकारी इत्यर्थः । रामरूपेण तेनैव मारितत्वात् ॥

४६५ प्रीतकरालक्रौञ्चमरालप्रियकशृगाल

प्रीताः तुष्टाः । करालाः दन्तुराः । ईदृशाः ये क्रौञ्चाः पक्षिपिशेपाः ।
मरालाः हंसाः । प्रियकाः चित्रमृगाः । शृगालाः जम्बुकाः च यस्मात् ।
प्रियकः प्रीतराले स्यात्प्रापे चित्रमृगेऽलिनि (७. ५७)
इति विभ्यः ॥

४६६ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवस्य स्थिरस्य सुखस्य धाम स्थानम् ॥

४६७ स्फाटिकधाम

स्फाटिकं स्फटिकमचिन्तं धाम गृहं यस्य ॥

४६८ शुक्तिपतिधाम

शुक्तिपतः सूर्यस्य धामानि किरणाः । तत्तुल्याः किरणाः यस्य ॥

४६९ व्यलीकधाम

व्यलीकं अनृतं धाम जन्म यस्य ।

व्यलीकं त्वनृतं प्रिये (२३५६)

इत्यमरः ॥

४७० त्रिवर्गधाम

त्रिवर्गः सत्त्वरजस्तमांसि धाम देहः यस्य ॥

४७१ स्वतन्त्रधाम

स्वतन्त्रं अनन्याधीनं धाम प्रभवः यस्य ।

धाम देहे गृहे रश्मी स्थाने जन्मप्रभावयोः (पृ. ८०)

इति मेदिनी ॥

४७२ प्रलयनिराम

प्रलये निरामः निर्गतः आमः रोगः यस्मात् ।

आमो रोगे तद्विशेषेऽप्यामोऽपकेऽपि वाच्यवत् । (११०. ८)
इति विश्वः ॥

४७३ श्रियाभिराम

श्रिया विभूत्या अभिरामः मनोहरः ॥

४७४ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् निहितः रामः । रमन्ते अस्मिन् योगिनः इति रामः परं
ब्रह्म । येन ।

रमन्ते योगिनो यस्मिन् नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति । रामपदेन अत्र परं ब्रह्म अभिधीयते ॥

४७५ स्नेहाराम

स्नेहस्य आरामः उपवनम् ।

आरामः स्यादुपवनम् (६५२)
इत्यमरः ॥

४७६ द्वेषितराम

द्वेषितः लज्जा प्रापितः दाशरथिद्वारा रामः परशुरामः येन ॥

४७७ स्नेहितराम

स्नेहितः स्नेहविषयीकृतः रामः मनोऽः जनः येन ॥

४७८ म्लेवितराम

म्लेवृ सेवने (१. ५३५) म्लेवितः सेवितः रामः दाशरथिः येन ॥

४७९ प्रतिसृतराम

प्रतिश्रुतः अनुश्रुतः रामः हृल्लायुधः येन ॥

४८० प्रणयितराम

प्रणयः संजातः ययोः तौ प्रणयिनौ रामौ मितास्तिनौ येन ॥

४८१ श्रद्धितराम

श्रद्धितो श्रद्धां प्राप्नो रामो पक्षिविशेषो पशुविशेषो वा यस्मिन् ।

रामा स्त्री जामदग्न्यश्च रामो रामो सितासितो ।

रामः पशुविशेषं च रामो दशरथात्मजे (६०)

इत्यनेकार्थः ।

रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे ।

राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् (१११. २१)

इति विभ्वः ॥

४८२ स्वक्तविराम

सुष्ठु अक्तः व्यक्तः विरामः अन्तः यस्मात् । अञ्जु व्यक्तिप्रक्षाल-
कान्तिगानिषु (७. २१.)

४८३ द्रावकवाम

द्रावकः विदग्धः वामः हरः । कर्मधारयः ।

द्रावकस्तु शिलामेदे विदग्धे घोषकेऽपि च (९. ८२)

इति विभ्वः ॥

४८४ प्रार्पितवामच्योतितवाम

प्रकर्षेण अर्पितं वामं द्रविणम् । तेन । च्युतिर् आसेचने (१. ४०)
च्योनिताः आसिक्ताः वामाः सुन्दराः मकाः येन ॥

४८५ श्च्योतितवाम

श्च्युतिर् क्षरणे (१. ४१) श्च्योतिताः चारिता वामा मेधा येन ।

४८६ स्फोटितवाम

स्फिट स्नेहने (१०. ३६) स्फोटिता स्निग्धा वामा पार्श्वतो यस्मिन् ॥

४८७ स्मेडितवाम

स्मिद् अनादरे (१०. ३७) स्मेडिताः अनादताः वामाः प्रतीपाः
येन ।

वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे ।
पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामापि च स्त्रियाम् । (१११. २२, २३)
इति विश्वः ॥

४८८ स्फोटितकाम

स्फोट हिंसायाम् (१०. ९१) स्फोटितः हतः कामः येन ॥

४८९ स्मायककाम

स्मायकः विस्मयकारकः कामः रेतः यस्य ॥

४९० व्यक्षरकाम

व्रीणि अक्षराणि यस्मिन् तत् व्यक्षरकम् । शेषाद्विभाषा
(५. ४. १५४) इति कप् । अमति गच्छति । अम गत्यादिषु (१. ४९३)

४९१ त्रिलोककाम

व्यवयवः लोकः त्रिलोकः । तं कामयते । कमु फान्तौ (१. ४७०)
फान्तिः इच्छा ॥

४९२ प्रपठितसामद्विजकृतकाम

प्रपठितं अधीतं साम वेदविशेषः यैः सादृशाः ये द्विजाः तेषां कृतः
कामः अभिलाषः येन ।

कामः स्मरेऽभिलाषे च कामं रेतोचिलासयोः (११०. ९)
इति विश्वः ॥

४९३ क्ष्वेलितभाम

क्ष्वेल् गर्ता (१. ५७२) क्ष्वेलितः गमितः भामः स्पर्शः येन ॥

४९४ द्राघितभाम

द्राघृ सामर्थ्यं (१. ११५) द्राघितः समर्थः भामः क्रोधः यस्यः ॥

४९५ व्यापितभाम

व्यापिता व्याप्ति प्रापिता भामाः दीप्तयः यस्य ॥

४९६ स्कुन्दितभाम

स्कुदि आप्रवणे (१. ९) आप्रवणं उद्धारणम् । स्कुन्दिताः उद्धताः भामाः नगराणि येन ॥

४९७ भ्राशितभाम

भ्राशिताः दीप्ताः भामाः घट्टाः घण्टाः वा यस्य ।

भामः क्रोधे रघौ दीप्ता धूमे नगरघण्टयोः ।

घट्टयोरिति वा ।

इति विश्वः ॥

४९८ स्तावितनाम

स्ताविनं स्तुनिविषयीकारितं नाम येन ॥

४९९ प्लीपरिणाम

प्ली गतौ (९. ३२) प्लीनाति इति प्लीः । किप् । गतः परिणामः यस्मात् ॥

५०० प्राणायामप्रवलक्षाम

प्राणायामः योगाङ्गविशेषः प्रवलक्ष्य अस्मां क्षामश्च ॥

५०१ प्रत्तललाम

प्रकर्षेण दत्तानि प्रत्तानि । अत्र उपसर्गात्तः (७. ४. ४७) भूषणानि येन ॥

५०२ श्वेतललाम

श्वेतं शुभ्रं ललामं पुण्ड्रं यस्य ॥

४०३ श्वलललाम

श्वलन् शीघ्रं गच्छन् ललामः केतुः प्रहोत्पातलक्षणं यस्मात् ॥

५०४ स्फीतललाम

स्फीनं प्रवृद्धं ललामः प्रधानं यस्य ॥

५०५ श्वल्लललाम

श्वल श्वल्ल आशुगमने (१. ५८२, ५८३) पचाद्यच् । श्वल्लाः
आशुगामिनः ललामाः वाणाः यस्य ॥

५०६ द्रल्लललाम

द्रु संवरणे (१. ९८१) द्रन्तः संबृण्वन्तः ललामाः प्रभावाः यस्य ॥

५०७ स्थलितललाम

स्थलितं स्थलीकृतं ललामं शृङ्गम् । अर्थात् कैलासशृङ्गम् । येन ॥

५०८ द्वेपललाम

द्वेपु शब्दे (१. ६५३) पचाद्यच् । द्वेपाः शब्दायमानाः ललामाः
वाजिनः यस्य । नृरूपत्वात् ॥

५०९ स्वभूललाम

स्वभूः गोविन्दः ललामं प्रधानं च इति कर्मधारयः । तद्रूपः ।

स्वभूर्वैद्यसि गोविन्दे (६८५)

इति शाश्वतः

५१० प्रेजिललाम

पजृ दीर्ता (१. १९२) प्रकर्षेण पजते शोभते । तच्छीलं ललामं
वालधिः । अर्थात् चामरम् । यस्य ॥

५११ जयल्ललाम

जि अभिभवे (१. ९९४) जहन्ति देवान्तरलक्षणानि पराभवन्ति
ललामानि लक्ष्माणि यस्य । लडनं लड । लड वाल्ये । संपदादिक्लिप् ।
उलयोरेकत्वम् । लडाममेव ललामम् । अम गत्यादौ (१. ४९३) कर्म-
ण्यण् । बाहुलकात् कनिनि नान्तोऽपि ।

प्रधानपञ्चजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ।

भूगवाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च ।

इति रुद्रः ।

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुषु (२६२२)

इत्यमरः ॥

५१२ व्यापितयाम

व्यय गर्ता (१. ९३०) व्यापिताः व्ययं प्रापिताः यामाः प्रहराः येन ॥

५१३ त्रोपितयामव्याघ्रस्थामक्षोभणशाम

शुप हिंसायाम् (१. ४३३) त्रोपितः नाशितः यामः रोगादिशेषः येन । तादृक् व्याघ्राणां स्थाम यत्नम् । तस्य क्षोभणः क्षोभकारकः शामः आलोचनं यस्य । शम लक्ष आलोचने (१०. १५६, १५७) यामान्तेन कर्मधारयः ॥

५१४ प्रेरितसाम

प्रेरितं साम सामप्रयोगः येन ॥

५१५ ह्यदुद्धामस्तापितदाम

हेत् स्पर्धायां शब्दे च (१. १०५७) ह्यन्तः स्पर्धमानाः ये उद्धा-
मानः उद्धटाः तेषु । एतैः प्रेरिते (१. ९७०) शिजन्तः । स्तापितं वेष्टितं
दाम रज्जुः येन ॥

५१६ स्वर्णग्रामप्रकुलग्राम

स्वर्णानां ग्रामः समूहः । तेन प्रकुलः सुन्दराकारः ग्रामः नगरं
यस्य ।

ग्रामः स्वरे संघसंघे वृन्दे शब्दादिपूर्वके (१११. १४)
इति विश्वः ।

प्रकुलः सुन्दराकारे प्रकुलश्चात्मदेहयोः ।
इति विश्वः ॥

५१७ प्रभवद्ग्राम

प्रकर्षेण भवन्तः ग्रामाः नन्दिग्रामादयः यस्मात् ॥

५१८ प्रससंग्राम

प्रस विस्तारे (१. ८०३) अच् । प्रसः विस्तारयुक्तः संग्रामः
आहवः यस्य । यद्वा प्रकर्षेण संग्रामसहितः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः (१६७८) ।

इत्यमरः ।

५१९ स्वपत्प्रणामस्वःशुभदा

स्वस्य यः पादः तंये प्रणमन्ति तेषां स्वःशुभं परलोककल्याणं
ददाति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप् ।

५२० म

हे शिव ।

मः शिवे मा रमायां न्व मा निपेधेऽव्ययं पदम् (११०. १)
इति विश्वः ॥

इति जगद्विजयच्छन्दः
समाप्तम् ।

APPENDIX I.

जगद्विजयच्छन्दः

सटीकम् लघु

श्रीगणेशाय नमः

१ जय जय धीन

हे राजन् जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । कथंभूतः । धीनः धिय इनः
सूर्यः प्रकाशकत्वात् ।

इनः सूर्ये नृपे पत्यौ ।

इति विश्वः ॥

२ त्रिजगदधीन

त्रिजगत् अधीनं यस्य ।

अधीनो निम्न आयत्तः ।

इत्यमरः ॥

३ प्रमुदितदीन

प्रमुदिताः दीनाः दक्षिणाः यस्मात् ।

दीना भूपकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यथत् ।

इति विश्वः ॥

४ प्रशमनदीन

प्रशमस्य शान्तेः नदीनः समुद्रः ॥

५ क्षितिधरलीनप्रचकितचीनप्रचुरमहीन

क्षितिधरेषु लीनाः प्रचकिताः चीनदेशीयाः प्रचुराः महीनाः
पञ्चानो यस्मात् ॥

६ स्वमतिनवीन

स्वस्य आत्मनः मत्या नवीनः । आत्ममतिकरणाकनूतनत्वाश्रयः ।
स्वस्मिन् आत्मनि या मतिस्तत्र नवीनः इति वा ॥

७ ध्वनिजितवीण

ध्वनिना जिता वीणा येन ॥

८ प्रतिहतजीनप्रतिसृतमीनध्वजसुकुलीन

प्रतिहतः निरस्तः जीनः जीर्णः प्रतिवृत्तः व्यापकः मीनध्वजः
येन । तादृशश्चासौ सुतरां सुकलीनश्च ॥

९ प्रसरदहीनप्रतिभटपीनद्युतिभुजरीणप्रखलधुरीण

प्रसरन् यः अहीनः अहीनां इनेः प्रभुः शेषः तस्य प्रतिभटौ
पीनद्युती यौ भुजौ ताभ्यां रीणाः हताः प्रकृष्टखलधुरीणाः येन ॥

१० स्फुटमभिराम

स्फुटं प्रव्यक्तं अभिरामः रमणीयः ।

स्फुटं प्रव्यक्तमुत्पणम् ।

इत्यमरः ।

११ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवं स्थिरं सुखकारि धाम आद्ययो यस्य ।

ध्रुवः शङ्को हरे विष्णो वटे चोत्तानपादजे ।

वसुयोगमिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।

स्त्रीमूर्वाढ्योः सालपर्यायं गीतस्रग्भेदयोरिन्द्रियु ।

स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं क्लीयं प्रकीर्तितम् ।

इति मेदिनी ॥

१२ द्युतिपतिधाम

द्युतीनां पतिः सूर्यः । तस्य धाम इव धाम यस्य ॥

१३ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् आत्मनि निहितः स्थापितः रामः दायरथिः येन ॥

१४ प्रपठितसामद्विजकृतकाम

प्रकर्षेण पठितानि सामानि यैः ते तादृशाः ये द्विजाः तेषां कृताः
कामाः मनोरथाः येन ॥

१५ व्युपरतभाम

व्युपरतः भामः क्रोधः यस्य यस्माद्वा ॥

१६ प्रमितललाम

प्रमितं खलामं प्राधान्यं यस्य । लोके इत्यर्थः ।

खलामं पुच्छपुण्ड्राभ्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ।

इत्यमरः ॥

१७ स्तुतपरिणाम

स्तुतः परिणामः परिपाकः यस्य ।

१८ त्रिभुवनधामप्रविदितनामत्रिगुणितदाम

त्रिभुवनमेव धाम स्थानं गृहं वा ।

धाम गेहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः ।

इति विश्वः । तस्मिन् प्रविदितं यत् नाम तस्य त्रिगुणितं दाम
माला यस्य ॥

१९ द्युतिजितकाम

द्युत्या कान्त्या जितः कामः येन ॥

२० प्रियतमवाम

प्रियतमाः वामाः यस्य ॥

२१ प्रणिहितवाम

प्रणिहिताः वामाः प्रतीपाः येन ।

वामं सव्ये प्रतीपे च ।

इति विश्वः ॥

२२ प्रलयितयामव्यथ

प्रलयं प्रापिता यामी यमसंबन्धिनी व्यथा येन ॥

२३ गतकामप्रकृति

गता कामप्रकृतिः अभिलापस्वभावता यस्य ॥

२४ निकामस्खलितविनाम

निकामं अत्यर्थं स्खलितः विनामः विकारः यस्य ॥

२५ प्रचलसमीरप्रतिगतनीरप्रकलकुलीर-
प्रसृमरमीरथितजलतीरप्रकटपटीर-
चञ्चुरितकुटीरक्षितिपकरीरप्रवलशरीर-
प्रणिहितचीर

प्रचलसमीरेण प्रतिगतं व्याप्तं यत् नीरं तत्र प्रकलाः प्रकृष्टं कला-
यन्तः ये कुलीराः तैः प्रसृमरः प्रसरणशीलः यः मीरः समुद्रः तस्य
थितजलं जलयत् यत् तीरं तत्र प्रकटा ये पटीराः तैः व्याप्ताः ये
कुटीराः तेषु निवसन्तः ये क्षितिपकरीराः नृपवंशीयाः तेषां प्रवळ-
परीरेषु प्रणिहितानि दृष्टानि चीराणि चारादिद्वारा येन ॥

२६ ध्वनितगभीर

ध्वनितेन गभीर । गम्भीरव्यन्याय्य ॥

२७ स्फुटकरवीरच्छविकर

स्फुटा करवीरस्य इव सुतिः ययोः तादृशौ कर्तुं यस्य ॥

२८ वीरक्षितिपतिहीर

वीराः ये क्षितिपतयः तेषु हीरः इव ॥

२९ प्रघृणितभीर

प्रघृणिताः अनुकम्पिताः भीराः भयशीलाः येन ॥

३० प्रतिकृतसीरध्वज

प्रतिकृतः अनुकृतः सीरध्वजः येन ॥

३१ वरकीरस्वनुकृतनास

वरकीरयत् सुष्ठु अनुकृता नासा यस्य ॥

३२ स्फुरदणुहास

स्फुरन् अणुहासः मन्दहासः यस्य ॥

३३ प्रेमनिवास

स्नेहस्थान ॥

३४ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३५ व्रणितपलाश

व्रणः संजातो येषां ते व्रणितः। पलं मांसं ये अश्नन्ति ते पलाशाः व्याघ्रादयः। व्रणितः मारिताः पलाशाः येन। मृगयाप्रियत्वाद् ॥

३६ प्रहतखलाश

बुधायानिहन्ता ॥

३७ प्रजितदशाश

प्रजिताः दशसंख्याकाः आशाः दिपः येन ॥

३८ प्रकटितरासप्रकरविलास

रासप्रकरः क्रीडासमूहः । तस्य विलासः उल्लासः । प्रकटितः
रासप्रकरविलासः येन ॥

३९ प्रणयितदास

प्रणयं प्रापिताः दासाः येन ॥

४० द्युसदधिवास

दिवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः । तेषु अधिवासः यस्य ॥

४१ द्विजगणभास

द्विजगणान् भासयति तेषु भासते इति धा ॥

४२ व्यपगतनाश

व्यपगतः नाशः यस्य ॥

४३ च्युतपरिहास

च्युतः परिहासो यस्य ॥

४४ प्रतिसभकाश

प्रतिसभं काशते इति ॥

४५ स्थलदवकाश

स्थलम् तिष्ठन् बदारगुणानां अवकाशः यस्मिन् ॥

४६ प्रहुतहुताक्ष

प्रहुतः यथोक्तविधिना हुतः हुतायः येन ॥

४७ प्रचितसमास

प्रचितः समासः प्रकार्यमावायेन ॥

४८ प्लुतरिपुचण्ड

प्लुताः पलायिताः रिपुषु चण्डाः यस्मात् ॥

४९ द्विद्यदचण्ड

द्विद्यतां स्निह्यतां अचण्डः शान्तः ॥

५० प्रणुदितचण्ड

प्रणुदिताः चण्डाः यमदासाः येन । सर्वप्राणिनां स्वर्गगामित्वात् ॥

५१ भ्रंशितचण्ड

भ्रंशिताः चण्डाः कोपाः येन ।

चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च ।

चण्डा धनद्वीरादस्त्रपुण्योश्चण्डोऽतिकोपने ॥

इति विश्वः ॥

५२ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचण्डं उदरं यस्य । सामुद्रिकलचणोपेतत्वात् ।

प्रचण्डमुदरे विद्यात् परोरवयवेऽपि च ।

प्रचण्डो दुर्बहे श्वेतकरवारे प्रतापिनि ॥

इति विश्वः ॥

५३ श्रीभुजदण्डश्रयिकोदण्डग्राहितदण्ड

श्रीः सरलद्रुमः । तदाकारो यो भुजदण्डः तं धरति । ईदृशो यः
कोदण्डः तेन ग्राहितः प्रापितः दण्डः करः येन ।

श्रीर्ध्वपरचना शोभा मार्जनी सरलद्रुमः ।

इति विश्वः ॥

५४ प्रवलितदण्ड

प्रवलितः संज्ञातप्रकर्षयत्नः दण्डः सैन्यं यस्य ॥

५५ प्लुतमहिदण्ड

प्लुताः प्राप्ताः मद्याः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन ।

दण्डो यमे मानमेदे लगुडे यमसैन्ययोः ।

व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि ॥

इति विश्वः ॥

५६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यस्मिन् ॥

५७ द्रवदहदण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति अहदां रात्रूणां अण्डानि मुष्काः यस्मात् ॥

५८ प्रवलदुदण्ड

प्रकर्षेण चलत् बहूभवत् उत्कृष्टं अण्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य ।

अण्डं खड्गादिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च कचित् ।

इति ।

५९ श्रितनखण्ड

श्रिताः आश्रिताः नवावयवाः खण्डाः भारतादयः यम् ॥

६० प्रगलितखण्डस्फिरमणिखण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिदोषः येषां ते । ईदृशाः स्फिराः स्फिराश्च ते मणयः च । तेषां खण्डः समूहः । तेन प्रविहितः कृतः गण्डः अभ्यभूषणं येन ॥

स्यात् खण्डः शकले चेत्तु विकारमणिदोषयोः ।

खण्डं पद्मादिसंघाते खण्डः स्यात् पुंसि गोपनी ॥

गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादभ्यभूषणबुद्धिदे ।

इति च विश्वः ॥

६१ द्युतखलखण्ड

द्युतः अभिगतः खलानां खलकर्मणां खण्डः खण्डनं येन ॥

६२ त्रिजगदखण्ड

त्रिजगति अखण्डः । अप्रतिहतशसनत्वात् ॥

६३ श्लथरिपुगण्ड

श्लथाः रिपूणां गण्डाः अभ्याः यस्मात् ॥

६४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः खड्गिनो येन ।

गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि ।

प्रहयोगप्रमेदेऽपि वीर्यह्नेः पिटकेऽपि च ॥

चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणयुद्धबुद्धे

इति मेदिनी ॥

६५ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां ये भरण्डाः स्वामिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा
शुद्धिः यस्य ।

पण्डः शुण्डे घियि स्त्रियाम् ।

इति मेदिनी ॥

६६ त्रस्यदपण्ड

त्रस्यन्तः त्रासं प्राप्नुयन्तः अपण्डाः वीराः यस्मात् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदानां हर्षाणां वरण्डः सन्दोहः । तद्रूपः ।

वरण्डोऽभ्यन्तरे वेदी सन्दोहमुखरोगयोः ।

इति विश्वः ।

वरण्डा सारिकावर्तिखड्गधेनुषु कथ्यते ।

इति मेदिनी ॥

६८ क्षितिसुवरण्ड

क्षितेः सुवरण्डः अभ्यन्तरः । अन्तरा घारक इति यावत् । अथवा
क्षितिरेव शोभना वरण्डा धेनुः यस्य । अथवा क्षितौ शोभना वरण्डाः
धेनवः यस्य ॥

६९ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा वादविशेषः येन ॥

७० क्षतजलरुण्ड

क्षताः जलरुण्डाः सर्पाः तत्तुल्याः क्षताः येन ।

जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे ।

इति विश्वः ॥

७१ प्रवरितकुण्ड

प्रवरितानि प्रकर्षेण भृतानि कुण्डानि भग्न्याख्या येन ॥

७२ व्युदसितकुण्ड

व्युदसिताः दूरीकृताः कुण्डाः जारजाः येन । धर्मेण स्वपश्य-
पाक्षनात् ॥

७३ प्रभारितकुण्ड

प्रभारितानि पूरितानि कुण्डानि जलाशयाः येन ।

कुण्डभग्न्यालये मानमेदे देवजलाशये ।

इति मेदिनी ।

कुण्डं देवजलाधारे ।

इति विश्वः ॥

७४ द्विदलितमुण्ड

द्विदलिता मुण्डाः मुण्डसदृशाः येन ॥

७५ प्रगलितशुण्डभ्रमिघरशुण्डप्रसभसशुण्ड-

द्विपवरमुण्ड

प्रगलिताः । शुण्डाः मदनिर्भराः येषां ते च ते भ्रमयः भ्रमणानि ।
तेषां घराः धारकाः शुण्डाः भ्रमराः येषु तादृशाः । प्रकर्षेण भामिः
सहिताः प्रसभाः । तादृशाः ते च ते । शुण्डामिः सहिताः सशुण्डाः ।
द्विषेषु घराः श्रेष्ठाः ते च । तेषां मुण्डानि शिरांसि येन । रिपूणा-
मिति भावः ॥

७६ क्षितपरतुण्ड

क्षितानि हतानि परेषां तुण्डानि मुद्धानि येन ।

वक्त्रास्ये घटनं तुण्डम् ।

इत्यमरः ॥

७७ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणा यस्मिन् निदानं आदिकारणम् । त्रयाणां गुणानां
समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति या ॥

७८ स्तकदुपमान

स्तकान्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति उपमानानि सादृश्यानि यस्य ॥

७९ श्रुतियुतगान

श्रुतिभिः स्वरारम्भकाद्यैः युतं गानं यस्य ।

प्रथमाच्छ्रयणाच्छब्दः श्रूयते श्रुस्वमात्रकः ।

तः श्रुतिः संपरिच्छेया स्वराद्यवबक्षणा ॥

इति ॥

८० ध्वनितपुराण

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ॥

८१ प्रथितपुराणं

प्रथितो विख्यातः । पुराणः अनादिः । कर्मधारयः ॥

८२ अदितविगान

अदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं निन्दा यस्मात् ॥

८३ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तस्य पुनानः ॥

८४ त्रिपुरधुनानप्रत्ययधान

तिष्ठणां पुरां समाहारः त्रिपुरम् । तस्य धुनानः शिवः । तस्य प्रत्ययः । तस्य धानः विश्वासाघायकः ।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
इति विश्वः ॥

८५ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरत् अपदानं महत् कर्म ।

अपदानं महत् कर्म ।

इत्यमरः ॥

८६ स्वतः प्रमाण

स्वतः स्वस्मादेव । न तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिगुणजन्यत्वा-
दिना । प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन् ॥

८७ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौरुषगं । तस्य वितानः विस्तारः यस्मात् ।

वितानो यद्यविस्तारोद्बोद्धेपु क्रतुकर्मणि ।

इति विश्वः ॥

८८ क्रमजुपमाण

क्रमः शक्तिः । तस्याः जुपमाणः सेयमानः ॥

८९ ग्रन्थिलवाण

ग्रन्थिलाः ग्रन्थसहिताः शाखाः शृङ्गाः यस्य ।

ग्रन्थिलो ग्रन्थसहितः ।

इत्यमरः ॥

९० द्रमितनिमान

द्रमिन् गतं निमानं मूच्यं यस्य । द्रम गतौ ॥

११ प्रशितकृपाण

प्रशितः तीक्ष्णोक्तः कृपाणः खड्गः यस्य । शीघ्रं निर्याने ॥

१२ व्रजपरमान

व्रजे निबद्धे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यातं यस्य ।

गोष्ठाध्वनिवद्वा व्रजाः ।

इत्यमरः ।

मानं प्रमाणप्रख्याने मानश्चित्तोन्नतौ ब्रह्मे ।

इति विश्वः ॥

१३ धृतपरिमाण

धृतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१४ श्रुतबहुमान

श्रुतानि श्रुता उक्तानि गृह्णन्ति मानानि यस्य ॥

१५ स्यन्दितवान

स्यन्दितानि भार्द्रकृतानि वातानि शुष्काणि येन ॥

वानं शुष्कफले शुष्के कटे सेवनकर्मणि ।

इति विश्वः ॥

१६ ज्वलदभिधान

ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देदीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य

१७ प्रणयगृणान

प्रणयस्य प्रेम्णाः गृणानः उपदेष्टा ॥

१८ ध्रुवलभमान

ध्रुवाणां यद्वृक्षां यद्वस्यानां यजमानानां यजकारिणां च प्रति-
लभमानः प्राप्नुवन् । शेषपक्ष्या समासः ॥

११ त्रिपदविवार

त्रयाणां पदानां समाहारः त्रिपदम् । तत् विद्वद्भ्योति प्रकाशयति
स्वकीर्तिप्रतापाभ्याम् ॥

१०० स्वभ्यवहार

सुष्ठु स्वभ्यवहारः भयं यस्य ॥

१०१ भ्रमपरिहार

भ्रमस्य परिहारकर्ता ॥

१०२ स्थितिगतहार

(त व्याख्यातम्)

१०३ द्रुणदभिचार

द्रुणान्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिंसाकर्माणि यस्मात् ।

हिंसाकर्माभिचारः स्यात् ।

इत्यमरः ॥

१०४ कथितविचार

कथितः परिपक्वः विचारः यस्य ॥

१०५ व्यपगतपार

व्यपगतः विशेषेण अपगतः पारः परतटः । अर्थात् संसारान्धेः ॥

१०६ स्मृतवरनार

नराणां समूहः नारम् । यत् च तत् नारं च वरनारम् । स्मृतं
वरनारं येन ॥

१०७ क्षपणकमार

क्षपणकान् यौद्धविशेषान् मारयति इति ॥

१०८ प्रसुतकुमार

प्रसुताः उत्पादिताः कुमाराः युयत्तजानः येन ॥

१०९ श्रीमदुदार

कर्मधारयः ॥

११० प्रतिभटदार

प्रतिभटान् प्रतिकूलभटान् दारयति इति ॥

१११ प्रभुतागार

प्रभुतायाः अगारं गृहम् ।

११२ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलो व्यापारः यस्य ॥

११३ प्रतिसरसार

प्रतिसरो नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

११४ स्तुतगुणतार

स्तुताः विस्तृताः गुणा एव ताराः हाराः यस्य ॥

११५ प्रलयकुठार

प्रलयः अपात्तिः । तस्य कुठारः । तरसाम्यात् तद्विधारकः ॥

११६ त्रिभुवनपाल

त्रिभुवनपालकः ॥

११७ प्रगुणकपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लाति आदत्ते । अर्पात् स्वीयेषु ॥

११८ प्रसरदरालप्ररुचितवाल

प्रसरत्तः अरावाः कुटिखाः प्ररुचिताः रोमिताः घावाः केयाः यस्य ॥

११९ प्रभवरवाल

प्रकृष्टा भा यस्य इति प्रभः । घरः उत्कृष्टः । बालः शिशुः यस्य ॥

१२० क्लुतकरवालध्वनितविडाल

क्लुङ् गतौ । क्लुतः प्राप्तः, यः करवाद्यः खड्गः तेन ध्वनिताः
विडालाः विदलनानि येन ॥

१२१ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः भाले यस्य । द्विजपतिवत् भावं यस्य इति वा । द्विज
पतिमां लाति इति वा ॥

१२२ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः निरस्कृतः कालः मृत्युः येन । पूर्णायुपत्वात् ॥

१२३ क्षरदधजाल

स्पष्टम् ॥

१२४ प्रमुखकरालद्रुहिणविडालप्रखरतमाल

प्रमुखाः श्रेष्ठाः करालाः मयानकाः द्रुहिणाः शत्रवः । तेषां विडालः
भक्षकः प्रकरः तोदणः तमालः खड्गः यस्य ॥

१२५ ज्वलितपलालच्छविकलिकाल

ज्वलितः पलायच्छविः कलिकालः येन ॥

१२६ प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंज्ञकः यः तालः तत्प्रभृतीन् विद्यालयति विस्तारयति
इति ।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिने ।

गीतकालक्रियमाने करास्फाले द्रुमान्तरे ।

याद्यभाण्डे च कांस्यस्य तस्यै तालयजर्तयर्थो

ज्ञेयं तु दूरिताक्षे स्यात् ।

इति मेदिनी ॥

१२७ स्मयितसुधर्म

स्मयिता स्मयं विस्मयं ईपद्धासं वा प्रापिता सुधर्मा देवसभा येन ।
स्यात् सुधर्मा देवसभा ।
इत्यमरः ॥

१२८ प्रविहितधर्म

प्रविहिताः धर्माः पुण्यानि येन ।
धर्मः पुण्ययमन्यायस्यभावाचारसोमपाः ।
इति विश्वः ।
धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्ता ।
अहिंसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपाः ।
इति मेदिनी च ॥

१२९ त्रिदशसधर्म

त्रिदशैः देवैः सधर्मा तुल्यः ॥

१३० प्रविदितमर्म

प्रविदितानि मर्माणि रहस्यानि येन ॥

१३१ प्रचरदधर्मप्रमथनकर्म

प्रचरन्तः ये अधर्माः तत्प्रमथनानि कर्माणि यस्य ॥

१३२ ध्रुवकृतकर्म

ध्रुवाणि नित्यानि कृतानि कर्माणि येन । क्रियते इति कर्म । कृज्जो
भावे कमणि च मनिन् ।
कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम् ।
इति रुद्रः ॥

१३३ द्विपततिचर्मश्रयिपरिकर्मक्षणगणनर्म

द्विपततिचर्मश्रयी महादेवः । तत्परिकर्म सेवा । तत्र यः क्षणः
उत्सवः तस्य गणः समूहः । तेषां तर्मे क्रिया यस्य ।
परिकर्माङ्गसंस्कारः ।
इत्यमरः ॥

१३४ क्षितितिलवर्म

भूतलफवच ॥

१३५ श्रुतिशतशर्मप्रद

श्रुतिशतानां शर्मप्रदः कल्याणप्रदः ॥

१३६ वितरयर्मः

शुभं भर्म सुवर्णम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाद्रेयं भर्म कर्तुम् ।

इत्यमरः । तस्य प्रवितरः प्रवितरणम् ।

तेन घर्मस्य तापस्य क्षयकरः शान्तिकरः ॥

१३७ पाहि स्वकजनमेतं

APPENDIX II.

जगद्विजयच्छन्दः

बृहत् मूलम्

[Variants in reading found in the manuscript with the text alone are given in the foot-notes. The figures there refer to the line numbers above. The figures on the left of the column refer to the section number in the body of the book and those in the right of the column refer to the lines].

खण्ड १.

१	जय जय खण्ड		ध्रमिकोदण्ड	
	द्युतिजयखण्ड		द्रुतकोदण्ड	
	प्लुतरिपुखण्ड		प्रयलितदण्ड	
	भ्रंशितखण्ड	४	प्रोहितदण्ड	२०
	प्रणुदितखण्ड		प्रासितदण्ड	
	चोमितखण्ड		स्वीरुतदण्ड	
	व्यासितखण्ड		दमातलदण्ड	
	द्विचदखण्ड	८	स्कन्दनदण्ड	२४
	स्फुरत्प्रखण्ड		प्रोद्भुरदण्ड	
	बुटत्प्रखण्ड		मुत्तमहिदण्ड	
११	समाप्रखण्ड		२१ प्रोद्भुदण्ड	
	भ्यसत्प्रखण्ड	१२	म्लायितदण्ड	२८
	धुवप्रखण्ड		स्तिमिजलदण्ड	
	ध्रीभुजदण्ड		द्रायकदण्ड	
	अयिकोदण्ड		क्षितिमार्ण्ड	
	प्राहितदण्ड	१६	स्तुवमार्तण्ड	३२

१३४ क्षितितिलवर्म

भूतलकवच ॥

१३५ श्रुतिशतशर्मप्रद

श्रुतिशतानां शर्मप्रदः कल्याणप्रदः ॥

१३६ शुभभर्मप्रवितरघर्मक्षयकर

शुभं भर्म सुवर्णम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं भर्म कर्तुरम् ।

इत्यमरः । तस्य प्रवितरः प्रवितरणम् । घञर्थे कविधानमिति कः ।

तेन घर्मस्य तापस्य क्षयकरः शान्तिकरः ॥

१३७ पाहि स्वकजनमेतं भक्तिसमेतम् ॥

APPENDIX II.

जगदिजयच्छन्दः

वृहत् मूलम्

[Variants in reading found in the manuscript with the text alone are given in the foot-notes. The figures there refer to the line numbers above. The figures on the left of the column refer to the section number in the body of the hook and those in the right of the column refer to the lines].

खण्ड १.

१	जय जय चण्ड		भ्रमिकोदण्ड	
	द्युतिजयचण्ड		द्रुतकोदण्ड	
	प्लुतरिपुचण्ड		प्रयलितदण्ड	
	संयितचण्ड	४	प्रोदितदण्ड	१०
	प्रणुदितचण्ड		घासितदण्ड	
	चोमितचण्ड		स्वीकृतदण्ड	
	व्यासितचण्ड		दमातलदण्ड	
	क्षियदचण्ड	८	स्कन्दनदण्ड	१४
	स्फुटप्रचण्ड		प्रोद्धुरदण्ड	
	वृटप्रचण्ड		मुतमहिदण्ड	
११	क्षमाप्रचण्ड		२१ प्रोद्धुदण्ड	
	भ्यसत्प्रचण्ड	१२	ग्लायितदण्ड	१८
	धुवप्रचण्ड		स्तिमिजलदण्ड	
	श्रीभुजदण्ड		द्रावकदण्ड	
	भयिकोदण्ड		क्षितिमार्तण्ड	
	प्राहितदण्ड	१६	स्तुतमार्तण्ड	१२

	स्थितजगदण्ड		भ्रस्तसरण्ड	
	द्रवदहदण्ड		द्वेपिसरण्ड	
	प्रवलदुदण्ड		चुरणसरण्ड	
	श्रितनवखण्ड	३६	म्लक्षितमण्ड	६८
	प्रगलितखण्ड		स्वर्दितमण्ड	
	स्फुरमणिपण्ड	१	व्यञ्जनमण्ड	
	प्रविहितगण्ड		प्रपीतमण्ड	
३१	द्युतखलखण्ड	४०	व्यञ्जनमण्ड	७२
	स्वादितखण्ड		६१ भ्राशिशिखण्ड	
	त्रिजगदखण्ड		त्रखितशिखण्ड	
	स्फुरितगुणौघ		प्रियतमरण्ड	
	श्रीभीखण्ड	४४	स्खलदेरण्ड	७६
	व्यवसितपण्ड		द्रुमसमवैरि	
	क्षितपाखण्ड		प्ररुदितरण्ड	
	स्तावकगण्ड		क्षारितरण्ड	
	भाजितगण्ड	४८	क्षोणिवरण्ड	८०
	स्तोचितगण्ड		प्रमदधरण्ड	
	व्यापृतगण्ड		श्लिष्टप्रत्यण्ड	
	श्लथरिपुगण्ड		स्तुप्रत्यण्ड	
४१	श्वसनितगण्ड	५२	प्रणद्धरण्ड	८४
	द्रावितगण्ड		प्रशितवरण्ड	
	हादकगण्ड		७१ प्रातवरण्ड	
	प्रविजितगण्ड		प्रेष्ठवरण्ड	
	क्षोदितगण्ड	५६	स्वेष्टतरण्ड	८८
	क्षितपोगण्ड		म्लक्षितफण्ड	
	क्षितपोगण्ड		व्यापत्तिनी	
	क्षितपोगण्ड		प्रौढतरण्ड	
	त्रिदशभरण्ड	६०	प्रहृतवितण्ड	९२
	श्लाघितपण्ड		न्यस्तवितण्ड	
	त्रस्यदपण्ड		ग्रस्तवितण्ड	
५१	त्यक्षितभण्ड		ग्रसितवितण्ड	
	न्यफरुतभण्ड	६४	अग्रिमार्तण्ड	९६

८१	श्लिष्टमार्तण्ड	प्रदलितमुण्ड	११२
	प्रभुमेरुण्ड	प्रमथनरीद्र	
	स्तुद्धेरुण्ड	प्रक्षरगुण्ड	
	पुद्धमेरुण्ड	भ्रमिधरगुण्ड	
	क्षितिचारुण्ड	प्रसमसगुण्ड	११६
	च्युद्धारुण्ड	द्विपवरमुण्ड	
	प्रियजलरुण्ड	स्मितचामुण्ड	
	क्षितजलरुण्ड	त्याजितगुण्ड	
	स्वृतजलरुण्ड	प्रीणितगुण्ड	१२०
	प्रभरितकुण्ड	घापितगुण्ड	
	प्रपिच सुकुण्ड	क्षितपरमुण्ड	
	व्युदसितकुण्ड	व्यपहतमुण्ड	
९१	प्रवरितकुण्ड	१०१ व्युपरतगुण्ड	१२४
	द्रुभृतकुण्ड	द्रवसितमुण्ड	१२६
	प्रद यरुण्ड		

SECTION I.

- ६, ७. व्यासितचण्डसोमितचण्ड
 ८. भ्राजदचण्ड instead
 १५. स्थितकोदण्ड
 २७. म्नायितदण्डप्रस्तुतदण्ड instead
 ३१, ३२. omitted.
 ५१. omitted. There is क्षितणोगण्ड repeated only once.
 ६३. व्यायितमण्ड instead.
 ६५. घ्वस्तसरण्ड
 ७२. स्रस्तभरण्डभ्रष्टसरण्ड instead
 ७३. घ्राजिरिण्ड
 ७५. घापितरिण्डस्फुरदेरण्ड instead
 ८२. द्विद्वप्रचण्ड
 ८३, ८४. प्रक्षयरण्डद्विद्वप्रत्यण्ड instead
 ८७. श्रेष्ठचरण्ड
 ९४. व्ययितयितण्ड instead
 १५, १७, १८. क्षितमार्तण्डस्तुतमार्तण्ड instead

१००. omitted

१०५, १०६, १०७. क्षतजलरुण्डप्रभरितकुण्डप्रधिवसुकुण्ड instead

१०९. द्राघितकुण्डस्थापितकुण्ड instead

१२२. छुटदरितुण्ड instead

१२३. व्युपहितमुण्ड instead

१२५. प्रमृदितमुण्ड

खण्ड २.

प्रोन्निद्राण		स्मृतविज्ञान	
क्षिप्रविमान		स्तरितग्लान	
क्षर्पितयान		स्फुटमम्लान	
प्रावशयान	४	स्मितपरिधान	२८
दमायितहान		स्फुटदुधान	
प्रह्लासमान	१३१	अदितविगान	
प्रमासमान		त्रिपथपुनान	
व्योमसमान	८	क्षिपल्लुनान	३२
१११ त्रिगुणनिदान		त्रिपुरधुनान	
प्रलयितदान		स्वभूदधान	
प्रायितदान		स्वर्गददान	
क्षितिनिधान	१२	ब्रह्मोद्यान	३६
द्रुमसन्तान		ब्रह्मोद्यान	
त्रिजगत्प्राण		ब्रह्मोद्यान	
स्तकदुपमान		ब्रह्मोद्यान	
स्वरदनुमान	१६	१४१ श्रेष्ठोद्यान	४०
स्मयगीर्वाण		स्वव्युत्थान	
श्रुतियुतगान		द्रुड्व्युत्थान	
ध्वनितपुराण		व्यूढपिधान	
१२१ प्रथितपुराण	२०	व्यूढनिधान	४४
प्रसिताधान		प्रत्ययधान	
प्रसिताधान		अमदपदान	
त्रिविधज्ञान		स्वतःप्रमाण	
कथिताज्ञान	२४	प्रावनिपान	४८

	सुक्प्रज्ञान		प्रज्ञपरमान	
	श्रीप्रज्ञान		स्वरसन्धान	
१५१	प्रणयाद्धान		क्रियाविधान	
	श्रेयःस्थान	५२	त्रिपुरामान	८६
	प्रकृतिस्थान	-	संसनमान	
	प्रकृतिवितान	१८१	द्रविणस्थान	
	प्रातवितान		द्रविणस्थान	
	क्षेत्रवितान	५६	ध्वस्तविगान	८८
	त्रिदिचवितान		द्रमितनिमान	
	चीरवितान		क्रमसंस्त्यान	
	क्षतवितान		धुतपरिमाण	
	स्तोत्रवितान	६०	श्रुतबहुमानं	६२
१६१	प्रोदिततान		प्रणतप्राण	
	त्यगधिष्ठान		स्यन्दितवान	
	प्रपदप्राण		प्राप्तविपाण	
	प्रहृष्टदृष्टान	६४	१९१ व्यायितपान	६६
	व्यवहितकाण		ध्वजनिःस्थान	
	प्रोपदगाण		भ्यसष्टन्धुधान	
	क्रमजुपमाण		स्तोमितगाण	
	द्रविपापाण	६८	ज्वलदभिधान	१००
	ध्रममुष्णान		ज्वलदभिमान	
	ध्रमपुष्णान		मुद्रिर्वाण	
	प्रहसंस्त्यान		क्रमितध्राण	
१७१	द्रवविद्राण	७२	क्षरितद्राण	१०४
	श्रेयःस्थान		द्वेडप्सान	
	प्रनिधलयाण		सृष्टितध्यान	
	द्वयनिर्माण		स्विरसापान	
	स्फायितयाण	७६	ध्यानसमान	१०८
	ध्वनदालान		स्फुडितोदान	
	द्विपरुन्धान		ध्राजिप्राण	
	प्रणितरुपाण		२०१ श्रेयप्राण	
	द्वेदितयाण	८०	श्रद्धोयचिदान	११२

क्षमनिस्वान		व्याचक्षाण	१३२
स्वरुनिर्माण	२२१	त्रिःपदमान	
स्मयविश्राण		प्रसंस्तवान	
ख्यापितदान	११६	ध्रुवजरसान	
द्रमदभिमान		स्वव्यवधान	१३६
प्रखदभिमान		प्रतिसन्धान	
स्पृहाभिमान		स्वारभमाण	
प्रह्लाभिमान	१२०	क्षमरावसान	
स्तोकखगान		प्रणयगृणान	१४०
२११ ध्रुवसन्तान		प्रणयबुधान	
ध्रुवसन्तान		प्रणयदरान	
ध्रुवविदधान	१२४	प्रप्लवमान	
ध्रुवपचमान		प्रक्रममाण	१४४
ध्रुवजुहुराण		ध्रुवयजमान	
ध्रुववृधसान		प्रतिष्ठभमान	
स्वमज्जसान	१३८	२३१ प्रसमिन्धान	
ध्रुवसहसान		प्रमन्दसान	१४८
ध्रुवयुजान		व्याजुह्वान	
ध्रुवमीयान		द्रुघणयुधान	१५०

SECTION II.

३. स्तोचितयान instead.
 १५. असदुपमान instead.
 १७. स्फिरगीर्वाण instead.
 १८. श्रुतिरुतगान
 २०. omitted
 २४. स्तजदक्षान
 ३०. क्षमपरिभानरुधितविमान instead.
 ३३. त्रिदशदधान instead.
 ५६. स्तम्भवितान
 ६६, ६७. प्लीहदकाणद्वन्द्वपुषाण instead.
 ६६. ध्रमणमुषाण
 ७०. प्रीतिपुषाण instead.

	प्रसुतकुमार		
	प्रभुतागार		छात
	प्रगुगृङ्गार		
	भीमदुदार	४४	२९१ ४७
	व्योमोदार		
	दमाधरधार		६१३
	क्रीडितदार		
	सस्तविदार	४८	
	प्रतिमटदार		
	प्रमुदितवार		
	ध्रुवधार		१३६
	स्म। दुदार	६२	
२७१	श्रितजलधार		
	क्रीडनिवार		
	स्वःप्राचार		७
	प्रजिततुषार	१६	३०१ ३७३
	प्रोषितजार		
	प्रक्षिज्वार		
	प्रेक्षितवार		
	स्त्रीगणधार	६०	
	प्रत्ययधार		
	क्षयदमिषार		
	क्षयसंधार		
२८१	श्रीघनसार	६४	
	प्रतिसरसार		२४९
	प्रतिसरसार		
	प्रतिमरसार		
	प्रतिमरसार	६८	३११
	प्रतिसरसार		
	प्रतिसरसार		
	स्वःप्राकार	७२	६५

कर्मसंतार		प्रदामदार	
कैलाहार		प्रदामदार	११२
अन्यितवार	३२१	द्योतिकडार	
स्फोटकवार	१०८	प्रदामकुठार	
दुतकेदार		प्रदामकुठार	
ज्वलनकडार		स्वादुकुठार	११६

SECTION III.

१. Omitted. This omission is along with the end of the last section.
३. प्रसितविकार instead.
- ४, ५. व्यपहतभार extra between the two.
१५. Omitted
२३. स्त्रजदमिचार
२४. कुशितविचार
- २४, २५. कयदुपचार extra between the two.
२६. स्थितसंचार
२८. स्थापितसार
२९. सुतसंसार instead
- ४८, ४९. प्रतिमददारकस्तविदार
५६. प्लविततुपार
५८. धतितज्वार
५९. श्लाघितवार instead
६१. Omitted
- ६२, ६३. क्षिप्तद्वार extra between the two
६४. सुतिघनसार
८३. Omitted
- १०४, १०५. भ्राजितद्वार extra between the two.
१०६. The section ends here. All the other lines omitted.

	प्रसुतकुमार		क्षपुरस्कार	
	प्रभुतागार		क्षतिरस्कार	
	प्रगुशङ्गार		क्षन्मस्कार	
	धीमदुदार	४४	क्षपुरस्कार	४६
	व्योमोदार		स्वकफूत्कार	
	दमाधरधार		क्षविनिष्कार	
	क्रीडितदार		प्रसमुत्सार	
	स्रस्तविदार	४८	प्रसप्रकार	८०
	प्रतिभटदार		क्षलत्प्रकार	
	प्रमुदिततार		प्रतिद्वितार	
	श्रद्धाधार		क्षगणार	
	स्म। दुदार	५२	श्रिदलंकार	८४
२७१	श्रितजलधार		ध्वदंकार	
	श्लीशनिवार		स्रभिर्धार	
	स्वःप्राचार		द्रुमसहाकार	
	प्रजिततुयार	५६	द्रुमदुर्वार	८८
	प्रोपितजार		श्र।दरींकार	
	प्रजिज्वार		क्रीकंकार	
	प्रेक्षितवार		हर्दंकार	
	स्त्रीगणहार	६०	स्वरुवरवार	९२
	प्रत्ययहार		स्वरुपरिवार	
	क्षयदमिसार		स्वरुपरिवार	
	क्षयसंवार		प्रस्तरवार	
२८१	श्रीघनसार	६४	प्रस्तरवार	९६
	प्रतिसरसार		स्वरुपरिवार	
	प्रतिसरसार		श्रीप्रस्तार	
	प्रतिसरसार		श्रीदोदार	
	प्रतिसरसार	६८	प्रद्विलाकार	१००
	प्रतिसरसार		स्पृङ्गव्याहार	
	प्रतिसरसार		स्तुतगुणतार	
	प्रतिसरसार		स्फुण्डिततार	
	स्वःप्राकार	७२	क्षतिततार	१०४

क्रमसंसार		प्रद/प्रदार	
क्षेपाक्षार		प्रद/प्रदार	११२
अन्यितवार	३२१	द्योतिकक्षार	
स्फोटकक्षार	१०८	प्रद/कुठार	
हुतक्षेदार		प्रद/कुठार	
ज्वलनफक्षार		स्वादुकुठार	११६

SECTION III.

१. Omitted. This omission is along with the end of the last section.
३. प्रसितविकार instead.
- ४, ५. व्यपहतभार extra between the two.
१५. Omitted
२३. स्वबलदमिचार
२४. रुशितविचार
- २४, २५. क्रयदुपचार extra between the two
२६. स्थितसंचार
२८. स्वापितसार
२९. हुतसंसार instead
- ४८, ४९. प्रतिभट्टदार/प्रस्तविदार
५६. प्लविततुगार
५८. धतितज्वार
५९. श्लाघितवार instead
६१. Omitted
- ६२, ६३. क्षिप्तक्षार extra between the two
६४. द्युतिघनसार
८३. Omitted
- १०४, १०५. भ्राजितक्षार extra between the two.
१०६. The section ends here. All the other lines omitted.

खण्ड ४.

	सम्मितदास		कुरवास	
	स्थितिकैलास		श्यापितकास	१३
	सम्मितदास		अदितश्वास	
	प्रेमनिवास	४	स्यमिताश्वास	
	श्रोतितपास		प्रस्तोज्जास	
	व्यथितहास		स्वादितघास	१६
	क्रान्तविवास		स्यतनुम्लास	
३३१	कृमिकीनास	८	प्राकितमास	
	कथनविलास		श्वेतितवास	
	द्वलदम्बास		परप्रकाय	४०
	स्फूर्द्धितरास		३६१ स्वपत्रकाय	
	द्रादितवाय	१३	त्विद्विजतकाय	
	स्थलदयकाय		क्रथितायास	
	प्रेपितिकाय		शुथद्विजास	४४
	स्त्यापितभास		विद्वृकजास	
	क्रोषितभास	१६	ध्व्यत्यास	
	हरणप्रास		अपितव्यास	
	म्नातन्यास		शुफितव्यास	४८
३४१	सुरसङ्काय		स्तरणहास	
	अवितप्रास	२०	प्रियविश्वास	
	स्थापिश्वास		प्रणितपलाय	
	ध्यातविकाय		३७१ छन्नपलाय	४२
	ज्ञातविभास		ज्ञातपलाय	
	स्थापितवास	२४	प्रेप्सितकाय	
	ध्यातदुताय		श्रोण पलाय	
	प्रातबुधास		प्रणितव्याय	४६
	स्वयंनिराश		स्तनितसलाय	
	प्रायितरास	२८	द्रोहिनिरास	
३४१	त्यक्तोच्छ्वास		क्रूरपरास	
	स्पर्धिविनाय		स्निग्धाभ्यास	९०

	स्तुक् सन्न्यास		सुसदधिवास	८०
	स्वःपतिवास		द्वीच्छितदाय	
	प्रभाप्रकाश		चोदितदाश	
३८१	व्याप्तदाश	९४	प्रचितचकास	
	द्विष्टदाश		४०१ प्रीणितदास	८४
	क्लिष्टदाश		भजितस्पास	
	प्रायितलास		ध्वजितस्पास	
	स्वरितविमास	९८	ध्वजितकास	
	भ्रेजितनास		द्रवदितिहास	८८
	ग्लपितपिपास		सुदुर्वासः	
	मद्वतयियास		कृतपरिहास	
	स्यूतसमास	७२	प्रकरविलास	
	स्नपितविपास		प्रद्रुतकास	१२
३९१	हसिताकाश		हादकास	
	सूकार्पास		प्रफुल्लयास	
	ज्युतदुर्वास	७६ ४११	व्यंसककासं	
	सुगुह्ययास		व्यञ्जकयास	२६
	सर्गादवास		प्रचरदास	
	प्रजदधिवास		प्रस्रयमास	२८

SECTION IV.

३. भ्राजितहास instead.
 ४, ६. स्वीकृतपास extra between the two lines.
 २२. स्नातप्रमास
 २९. त्यजदुच्छयास
 ३१. द्रातवास
 ३४, ३५. स्तब्धदुल्लास extra between the two lines.
 ३५. प्रसितोज्जास
 ३७, ३८. स्तमितमास extra between the two lines.

५९. क्लेषपरास
 ६३. स्वयंप्रकाश
 ६६. omitted.
 ६७, ६८. क्षितप्रयास extra between the two lines.
 ६९, ७०. ब्रह्मविभासक्रमविन्यास extra between the two lines.
 ७५. ब्रह्माभ्यास instead.
 ७६. श्रुतदुर्वास instead.
 ७६, ७७. क्षपनिभासत्यजदधिवास extra between the two lines.
 ८०. omitted.
 ८२, ८३, ८४. ग्लुचितचकासहादकभास instead.
 ८५. ध्वजितस्पाय
 ८७, ८८. स्कन्दितासकवचिद्विदिहास instead.
 ८९, ९०. श्लिलदुर्वास extra between the two lines.
 ९१, ९२. प्रयलप्रास extra between the two lines
 ९३, ९४, ९५, ९६. omitted.
 ९८. omitted.

खण्ड ५.

प्रधृतकपाल	४२१	अंसितपाल	
त्रिभुवनपाल		प्रभवराज	
प्रगुणकपाल		भ्राजन्माल	१२
प्रकृतसमाल	४	भल्लुतकरवाल	
प्रसादराल		ध्वनितविदाल	
प्रसूचितवाल		च्युतजगल	
प्रियतमवाल		स्फुटशैवाल	१६
प्रवलितवाल	८	प्रतिमितवाल	
श्लोषितवाल		स्फुलितजदाल	

	द्विजपतिभाष्य		द्योतितकाव्य	४४
	द्युतिनिधिभाष्य	२० ' ४५१	द्येपितकाव्य	
	प्रमदकुञ्जाव्य		श्लिङ्कुवाचाव्य	
	प्रतिमठताव्य		प्रमथकुपाल	
	प्रभृतिविद्याव्य		प्रेष्ठितहाव्य	४८
४३१	प्रयोजितताव्य	२४	श्रेष्ठितहाव्य	
	ध्मापितताव्य		श्यावनिगाव्य	
	ग्लेवितताव्य		क्षरदधनाल	
	प्रयहिन्ताल		प्राधितनाल	४२
	प्रतिपाताव्य	२८	द्येवितनाल	
	प्रणिहितखाल		म्लासिध्याव्य	
	म्लक्षपियाव्य		स्तब्धव्याव्य	
	स्थगितग्याल		व्यालव्याल	६६
	ध्रुवसुरग्याल	१२ ४६१	व्यालकराल	
	द्रुममुखग्याल		स्फूर्ज्ज्याव्य	
	क्षपितमृगाव्य		ज्वलितपलाव्य	
	छविफणियाल		छविकलिकाव्य	१०
४४१	प्रकटशिखाल	१६	प्रखरतमाल	
	प्रयितरसाव्य		प्रमुखकराल	
	प्रचुररसाव्य		त्रिशिखकराव्य	
	श्रीफलग्याल		प्रमुखदराल	६४
	द्रुहिणविडाव्य	४०	त्रिशिखकाव्य	
	प्रतिहतकाव्य		प्रीतकाव्य	
	स्थिरतम काव्य		कौञ्चमराव्य	
	द्युतिधरकाव्य		प्रियकशृगाल	६८

SECTION V.

१. प्रणुतकपाल
७. omitted.
१३. द्रुतकाव्य instead.
- २५, २६. स्वीकृतताल instead.
- २६, ३०. प्रीतशृगाल extra between the two lines.
३६. त्रिदशमराल instead.

४६. चतचण्डाल instead.
 ४७, ४८. प्रमथाचालस्तुतसंचालच्चवितविचाल extra between the two liens.
 ४९. omitted.
 ५०. भ्राजिनिगाल
 ५१, ५२, ५३. कमडुलाल instead.
 ६१. All lines from this (inclusive) omitted.

खण्ड ६.

	ध्रुवसुखधाम		स्मायककाम	२४
	स्फादिकधाम		त्र्यक्षरकाम	
	द्युतिपतिधाम	४६१	त्रिलोककाम	
	व्यलोकधाम	४	प्रपठितसाम	
	त्रिवर्गधाम		द्विजकृतकाम	२८
४७१	स्वतन्त्रधाम		द्वैलितभाम	
	प्रलयनिराम		द्राघितभाम	
	श्रियाभिराम	८	व्यापितभाम	
	स्वनिहितराम		स्फुन्दितभाम	३२
	स्नेहाराम		भ्राणितभाम	
	हेपितराम		स्तावितनाम	
	स्नेहितराम	१२	प्लीपरिणाम	
	म्लेवितराम		प्राणायाम	३६
	प्रतिसृतराम		प्रवलक्षाम	
	प्रणयितराम	५०१	प्रत्तललाम	
४८१	श्रद्धितराम	१६	श्वेतललाम	
	स्वकविराम		श्वलललाम	४०
	द्रावकधाम		स्फीतललाम	
	प्रापितधाम		श्वल्लङ्गलाम	
	श्रव्योतितधाम	२०	द्वरलललाम	
	स्नेदितधाम		स्थलितललाम	४४
	स्मोदितधाम		द्वेपलललाम	
	स्फेदितधाम		स्वभूजललाम	

प्रेजिजलाम		स्तापितदाम	
५११ छयजलाम	४८	स्वर्णग्राम	२९
व्यापितयाम		प्रकुलग्राम	
भोपितयाम		प्रमवदग्राम	
ध्याग्रस्थाम		प्रससंग्राम	
चोभणग्राम	१२	स्वपन्नग्राम	९०
प्रेरितसाम	५२०	स्वःशुभदाम	९१
द्वयदुदाम			

SECTION VI.

The variants are so many part 7 have to give this section as found in the manuscript.

धुव वृजधाम	कृतविनाम
स्काटिकधाम	स्तापितनाम
पुतिपतिनाम	श्लोकपरिणाम
प्रलयनिगम	मुटपरिणाम
स्नेहितराम	प्राणायाम
द्वेपितराम	प्रयत्ननाम
श्लेपितराम	प्रेरितसाम
प्रतिपुत्रराम	प्रेरितसाम
प्रसरितराम	प्रसजलाम
धियाभिगम	द्वयदुदाम
स्वनिहितराम	स्तापितदाम
स्नेहागम	त्रिपःग्राम
श्लेपितनाम	व्यासंग्राम
स्नेहितनाम	छुण्णग्राम
धर्तिनाम	चालितसाम
हमयितनिकाम	छोटितसाम
प्रमदितकाम	द्वेदितसाम
प्रपठितसाम	हमयविधाम
द्विजकृतकाम	द्वेदविनाम
व्यापितयाम	व्यापितयाम
स्वकविनाम	प्रयितापान

श्लाघितयाम
 प्रसन्नललाम
 श्वेतललाम
 हरेदितललाम
 वशाग्रस्थाम
 क्षोभणशाम
 शौचनिराम
 ब्राह्मणक म
 धेयस्काम

स्निहात्तम
 स्त्रीव्यायाम
 क्षुत्त्रियाम
 श्लेषश्याम
 ह्रीच्छद्राम
 द्वा देतगाम
 स्फूर्च्छितदाम
 स्वःसुखशाम

APPENDIX III.

जगद्विजयच्छन्दः

लघु मूलम्

खण्ड १.

१	जय जय धीन		घनिजितधीण	
	त्रिजगदधीन		प्रतिहतमीन	
	प्रनुदितधीन		प्रतिसुतमीन	
	प्रणमनधीन	४	घनसुकुलीन	१२
	क्षितिधरलीन		प्रसरदधीन	
	प्रचक्षितधीन		प्रतिमदधीन	
	प्रचुरमधीन		घुनिभुजरीण	
	स्वमतिनधीन	=	प्रखलधुरीण	१६

खण्ड २.

	स्कृष्टमभिराम		प्रक्षिप्तनाम-	
११	ध्रुवसुखधाम		त्रिगुणितदाम	१२
	घृतिपतिधाम		घुतिजितकाम	
	स्वनिहितराम	४	प्रियतमधाम	
	प्रपठितसाम	२१	प्रणिहितयाम	
	द्विजकृतकाम		प्रलयितयाम-	१६
	वृषपरतमाम		व्यय गनकाम-	
	प्रमितललाम	=	प्रकृति निकाम-	
	स्तुतपरिणाम		स्खलितविनाम	१६
	त्रिभुवनधाम-			

खण्ड ३.

	प्रचलसमीर-		धितजलतीर-	
	प्रतिगततीर-		प्रकटपटीर-	
	प्रकलकुलीर-		घुनितकुटीर	
	प्रस्रमरमीर-	४	क्षितिपकटीर-	=

प्रयत्नरीर-		हृषीकर चीर-	
प्रणिहितचीर		क्षितिपतिरीर	
प्रमदितधीर		प्रघृणितभीर	१६
ध्वनितगभीर	१२	प्रतिहृतसीर	
स्फुटकरवीर-		ध्वज वरकीर-	१८

खण्ड ४.

स्वनुरुतनास		प्रणयितदास	
स्फुरदणुहास		द्युतदधियास	
प्रेमनिवास		द्विजगणभास	१२
प्रियविश्वास	४	व्यपगतनारा	
अणितपलाय		च्युतपरेहास	
प्रहतप्रलाय		प्रतिसभकाय	
प्रतितदसाय		स्थलदवकाय	१६
प्रकटितरास-	८	प्रदुतदृताय	
प्रकरविलास		प्रचितसमास	१८

खण्ड ५.

प्लुतरिपुचण्ड		स्फिरमणिखण्ड-	
क्षिचयदचण्ड		प्रविहितगण्ड	
प्रणुदितचण्ड		द्युतखलखण्ड	
५१ प्रणितचण्ड	४	त्रिजगदखण्ड	२०
ध्रुवप्रचण्ड		श्लथरिपुगण्ड	
स्फुरत्प्रचण्ड		प्रवित्रितगण्ड	
श्रीभुजदण्ड-		त्रिदशभरण्ड-	
अधिकोदण्ड-	८	श्लाघितपण्ड	२४
प्राहितदण्ड		अस्यदपण्ड	
प्रवलितदण्ड		प्रमदवरण्ड	
प्लुतमहिदण्ड		क्षिनिसुचरण्ड	
स्थितजगदण्ड	१२	प्रहतवितण्ड	१८
द्रवदहदण्ड		क्षतजलदण्ड	
प्रवलदुदण्ड		७१ प्रयतितकुण्ड	
श्रितनवखण्ड		च्युदसितकुण्ड	
प्रगलितपण्ड-	१६	प्रभरितकुण्ड	२२

द्विदलितमुण्ड	प्रसभतशुण्ड	२६
प्रगलितशुण्ड-	द्विपचरमुण्ड	
भमिधरशुण्ड	क्षितपरतुण्ड	३५

खण्ड ६.

त्रिगुणनिदान	क्रमनुपमाख्य	
स्तकदुपमान	गन्धिलयाण	
श्रुतियुतगान	द्रुमितनिमान	
घनितपुराण	प्रथितरूपाण	१६
५१ प्रथितपुराण	व ३५ मान	
घनितविगान	धुतपरिमाण	
त्रिथपुनान	श्रुतव;मान	
त्रिपुरधुनान	स्यन्दितधान	२०
प्रत्ययधान	ज्वलदभिधान	
धमदपदान	प्रणयगृहान	
स्वतःप्रमाण	धुवलभमान	११
प्रकृतिवितान		१२

खण्ड ७.

त्रिपदविचार	प्रभुतकुमार	
स्वभयवहार	श्रीमदुदार	
१०१ धर्मपरिहार	प्रतिभट्टदार	१२
स्थितिगतद्वार	प्रभुतागार	
दुण्डभिचार	क्षयदभिसार	
कथितविचार	प्रतिसरसार	
व्यपगतपार	स्मृतगुणतार	१६
स्मृतवरनार	प्रलयकुठार	१७
क्षपणकमार		

खण्ड ८.

त्रिभुवनपाल	प्रभचरवाल	
प्रशुण्डपाल	फलनकरवाल	
प्रसरदराल	घनितविदाल	
प्रदचितवाल	द्विजपतिभाज	४ १२१

प्रतिहतकाल		ज्यलिनपलाल	
क्षयकाल		छविकलिकाल	
प्रमुखकाल		प्रनिमठताल	१६
द्रष्टव्यकाल	१२	प्रभृतिविशाल	१७
प्रखरतमाल			

खण्ड ९.

स्मयितसुधर्म		क्षयगणनर्म	
प्रविहितधर्म		क्षितितलवर्म	
प्रिदरातधर्म		धुनिरातधर्म	१२
प्रविदितधर्म	४	प्रद शुभधर्म	
१३१ प्रचरदधर्म		प्रवितर धर्म	
प्रमथनकर्म		क्षयकर पाहि	
धुवकृतकर्म		स्वकजनमेतम्	१६
क्षिपततिधर्म	८	भक्तिसमेतम् ॥	१७
अधिपतिधर्म			

Variants in the manuscript with the text alone:

1. In the third section, the line प्रमदिनधीर (L. 11), and in the fifth section, the line धुवप्रचण्ड (L. 5) and in the ninth section the final portion पाहि स्वकजनमेतं भक्तिसमेतम् are found only in this manuscript.

2. In the sixth section, all the lines from प्रशिन-कृपाण (L. 16) to the end and in the seventh section all the lines except the last, प्रलयकुटार are missing in this manuscript.

APPENDIX IV.

Common Passages.

(a) Identical

पृष्ठ	लघु	पृष्ठ	लघु	पृष्ठ	लघु
३	४८	१५५	८७	४५६	१२३
४	५१	१६६	८८	४५५, ४६२. } ४६३ }	१२
५	५०	१७३	८९	४६६	११
८	४९	१७७	९१	४७५	१३
९	५२	१७९	९२	४८६	१२
१५	५३	१८५	९३	४९२	१४
२६	५६	१८६	९४		
२७	५७	१८७	९५		
२८	५८	१८९	९६		
२९	५९	१९५	९७		
३०	६०	२२६	९८		
३१	६१	२५३	९९		
४०	६३	२५५	१००, १०१	१६	५५
४५	६५	२५०	१०३	२०	५५
४९	६५	२५१	१०४	३३	६२
५०	६६	२५२	१०५	९५	७५
६७	६७	२६१	१०७	११९	७९
७६	६९	२६५	१११	२३०	९८
८७	७०	२७९	११२	२५८	१०६
९०	७२	२८५	११३	२६३	१०८
९१	७१, ७३	३१२	११५	२६६	१०९
९९	७६	३२७	३३	२६९	११०
१११	७७	३३५	४५	३५७	४६
११७	७८	३६९	३५	३८१	३७
११९	७९	३७०	३५	४१८	११८
१२०	८०	३९७	४०	४६१	१२५
१२१	८१	४१५	११६	४७३	१०
१३१	८२	४१६	११७	४८६	२०
१३२	८३	४२५	१२०	४८७	२१
१३५, १३५	८५	४२७	१२१	४८८	१९
१४६	८५	४३०	१२६	४९५	१५
१५७	८६	४५६	१२२	५०४	१६

(b) Similar

INDEX.

अक्षयड	३३ see खयड	अभ्यास	पौनःपुन्य ३३३; संमुखोपदेशन ३७७
अगार	गृह २६४	अम	अमति गच्छति इति ३९०
अघ	पाप ४५६	अमलान	हृष्ट १२८
अङ्गार	३१६	अराल	कुटिल ४१८; सम- ददन्ती ४६४
अचयड	शान्त ८ see चण्ड	अल	४१७ see प्रकृत- तमाल
अज्ञान	अविद्या १२५	अलंकार	२९७
अण्ड	२६ see जगदण्ड; मुक्क २७; वीर्य, परःक्रम २८ see उदयड	अवकाश	आकाश ३३५
अधिकार	२३९	अवधार	२५९
अ. वास	धूपनादिभिः सं- स्कार ३९६ see वास; निवास ३९७	अय	यः श्रेष्ठः । तद्भिन्नः ३७६ see य.
अधिष्ठान	स्थान १६२	अस	न विद्यते सः बोधः ३७७ see स; ३८३ see दयास; ४१० see व्यंस- क.कास; ४१३ see मयप्रस and अस
अनुमान	११८	अइंकार	२९८
अपण्ड	वीर ५०	अहत्	शत्रु २७
अपदान	मः त् कर्म १४६		
अपान	२०० see सापान		
अभिचार	हिंसाकर्म २५०		
अभिधान	नाम १९२; हिंसा १९५, २०७; गर्व २०६; क्षान २०८; प्रणय २०९		
अभिराम	मनोहर ४७३		
अभितार	परस्त्रीगमनानुक्र- तव्यापार २७९	आहार	२३८; इक्षित ३११
अभ्यवहार	२४५ see स्वभ्य- वहार	आकाश	३९१
		आण	१६१ see अगाण
		आप्त	१९० see प्राप्

आधान	स्थान १२२; अ- ग्न्याधानादि १२३;	उदसित	९० see व्युदसित
आन	२१० see खगान	उशन	२००
आम	४७२ see निराम	उदार	महान् २६६; दाता २६६; दक्षिण ३१०
आया न	परिश्रम ३६३	उदित	१६१ see प्रोदित
आरभमाण	२२४ see स्वारभ- माण	उद्गार	फूत्कार २४४
आराम	उपवन ४७५	उद् म	उद्भट ५१५
आशन	गजवन्धन १७६	उद्गार	२७०
आय	आं ब्रह्माणं श्र्यति- तनूकराति इति ३७५ see श	उद्यान	उपवन १३०; नि- स्सरया १३७; उ- द्देश्य १३८;
आरा	३४८ see बुधाय; ३४९ see निराय; ३८१ see द्वाय	उन्निद्राण	१०३ see प्रोन्नि- द्राण
आश्वास	व्यसन ३५५	उपमान	सादृश्य ११७
आश्रय	प्रसार २६०	उपगत	१०१ see व्युपगत
अ द्वार	२४१	उपहत	१०० see व्युपहत
अ ज्ञान	अ. करण १५१	अगण	अर्चां आण अक्- प्राणभूत वेदान्त- समूह १६५ see आण
इत	३८५ see स्वरित	अत	८८ see अतुत
इतिहास	पुरावृत्त ४०५;	परण्डद्रुम	६४ see द्रुम
ईप्सित	३७३ see प्रेप्सित	ओंकार	२३९
ईशान	२२०		
उच्छ्वास	निश्वास ३५१	कडार	पिङ्गल ३१९; दास ३२१;
उजास	३५६ see अस्तो- जास	कपाल	शिरोऽम्बिन ४१४
उत्थान	तन्त्र १३९; उद्यम १४०; पौष्ट्य १४१	करवाल	४२४ खड्ग
उदयड	उदय षाण्ड २८ see अण्ड	कराल	भीषण ४६१, ४६४; मज, तुक् ४६३; वन्तुर ४६५

कलिकाल	कलि कलहं काल- यति नाययति इति ४६१ see काल	कुपाल कुमार	९०; अग्न्यालय ९१; मानमेद ९२; राजा ४५२ पृथिव्यां मायति दुष्टान् इति २६३; स्वामिवार्तिकेय २६३;
काण	शब्द १६५		
कान्तार	२६० see प्रतिका- न्तार		
काम	कामदेव ४८८; रेतः ४८९; कामयते इति ४२१; अभि- लाप ४९२;	कुलाल कुकलास कुत्	कुम्भकार (निर्मा- ता) ४२९ सरट ३६५ १९२ see म्यस- कुत्
कार	२३९ see छन्द- कार	कुन कुगाय कुपाल	४०६, ४९२ खड्ग १७७ कुर्वां क्षाति भादत्ते इति ४१६ see ल
कार्पास	यस्त्र ३९२	केदारं कैलास कोदण्ड	पर्यन्त ३१८ ३२५ कामुक १४; भूता १५; देवमेद १५; यस २५९ दिसन ३३२ नायित १२५; दूरी- कृत ३६३
काष्ठ	मृत्यु ४४६; म्या- मल ४४८; महा- काल ४४९; यम ४५०; समय ४५१, ४६१ see कलि- काल	कनु कथन कथित	१५; देवमेद १५; यस २५९ दिसन ३३२ नायित १२५; दूरी- कृत ३६३
काय	लगावियोग ३६२; काश्यां मय लोक ३७३;	कम कामित कान्त किरा क्रीककार क्रीडित मूर	पर्यन्त ३१८ मात ३३० १८० ३०२ see मकार विद्यायुक्त कृत २६८ ३७७
कास	रोगवियोग ३५३; कुस्तिनयन ४०४. शासन ४०७		
कासार	सरसी २५६		
कीनाय	यम ३३१		
कुटार	कपट ३२२; छेदन- कारि अस्त्रवियोग ३२२; मैथुन ३२३		
कुण्ड	पिठर ८८, ८९ see सुकुण्डा जारज		

धूरवास	धूरान् नृयंसान् वासयति इति ३५२ see वास	चित्ति	विशिष्ट ४८; ना- शित ८७; इत ९९
कैकार	३०२ see कैकार	क्षित	पृथिवी २४; निवा- स ८४
कोशित	आह्वयित ३३८	क्षिप्र	२४४
कौञ्च	पक्षिविशेष ४६५	क्षीर	शीघ्रगामी १०४
क्रम	दर्पक्षय ३१५	क्षुण्ण	१५८
कृमिन्	ग्लानियुक्त ३३१	क्षुर	अभ्यस्त ५५
क्षिष्ट	क्षेपयुक्त ३८३	क्षेत्र	शस्त्रविशेष ३४१
क्षीय	अपौरुष २७२	क्षेत्रिय	शरीर १५६
क्षुत्	प्राप्त ४२४	क्षेपित	अमाध्यव्याधि २४६
क्षेय	पञ्चक्षेपा अविद्या- स्मितारागद्वेषमो- हरूपाः ३१६	क्षेपित	गमित ४५१
क्षयित	परिपक्व २५१	क्षोभित	निःसित ४५८
घ	वयुः २९१; राक्षस २९२	क्षोणो	क्षित ३९९
घण	व्यापारस्थिति २९६	क्षोदित	पृथिवी ६६
घणिक	२६०	क्षोभण	संपेषित ४५
घणिक	बौद्धविशेष २६१	क्षोभित	क्षोभकारक ५१३
घणित	तिरस्कृत ४४०	क्षुत्	क्षोभयुक्त इत ६
घम	समर्थ २०२; हित २२५;	क्षमातल	उत्तेजयित ३९४
घमा	पृथ्वी ११	क्षमाधर	पृथ्वीतल १८
घय	रोग २८०	क्षमायित	क्षमायाः पृथिव्याः
घयत्	नश्यत् २७९	क्षिप्रत्	धराः धाराकाः
घरत्	दुर्गभवत् ४५६	क्षेत्र	शेपादयः २६७
घरित	गलित १९८	क्षेत्रित	see धर
घाम	५००	क्षेत्रित	विघ्नित १०७
घागित	दुर्गकृत ६५	क्षेत्रित	स्निह्यत् ८
क्षित	क्षयं प्राप्त ३५; नि- वासं प्राप्त ४६; गत ४७; ऐश्वर्य-	क्षगान	विष १९९
			मोचित १७८
			गमित ४९३
			क्षगं पक्षिणं चा- तकं आनयति इति २१० see आन

खण्ड	भारतादयः २९ see नवखण्ड; मणि- दोष ३०; खण्डन ३१; शर्करा ३२; ३३ see अखण्ड	गृहणान	गृहणीते अनगृह- णीते इत १६४
खल	खलकर्मन् ३१; दुष्ट ३७६	अन्धिख	अन्धयुक्त १७३
खाल	खलसमूह ४३५	असित	गृहीत ७९
ख्यान	प्रस्थान १७२	अस्त	मलित ७८
ख्यापित	प्रसिद्धीकृत २०५	अस्तोज्ञास	प्रस्तान् व्याध्या- दिना उज्ञानय- ति मन्त्रयति इति ३५६ see उज्ञास
गया	समूह २७७ see चारुश्रीगण; २९६	अह	सर्वादि १६४; अ- नुग्रह १७०; रणो- द्यम २०९
गयह	भूषण ३०; प्रवीर ३६; कपोल ३७; चिह्न ३८; योग- भेद ३९; अश्व ४० see रिपुगण्ड; बुद्बुद् (रागीर- चकारणीभूतसां- ख्यप्रसिद्ध) ४१; रोगविशेष ४२; नदविशेष ४३; खड्गी ४४; प्रति कुलप्रह ४५ १७६ see अजगत्	अहिल	निर्बन्धयत् ३११
गत्	१७६ see अजगत्	ग्राम	नगर ५१६; समूह ५१६; नांश्चिन्मा- मादि ५१७
गाय	प्रमथसमूह १९३	ग्रामन्	पर्वत १०६; पागा- या १४८
गान	गीत ११९	ग्राम	३३९ see दूरगा- ग्राम
गीर्वाण	देव ११९	ग्रहित	प्रापित १४
गुण	३१२	ग्लपित	ग्लानि प्रापित ३८७
गुणीय	गुणसमूह ३३	ग्लान	ग्लानि १२७
गुणान	उपदेश २२६	ग्लेपित	सेवित ४३३
		घनसार	फर्पूरसदृश २८१
		घास	३२७ see स्वादि- नघास
		घुण्ड	अमर ९४
		ग्रहिन	गत २७६
		ग्रहितव्य	पाच्य ३७५
		प्रापित	प्राणविषयं कारि- त ९८

चक्रास	दीप्ति ४००	जञधारा	गङ्गाप्रवाह २७१
चण्ड	तोय २; दैत्य ३; यमदास ४; को- पन ६, ८ ६००	जलरुण्ड	६०० धारा सर्प ८६; पयोरेणु ८७; जलप्रवाह ८८
चण्डद्युति	सूर्य २	जार	जरण जीर्णता यस्य २७५
चण्डा	राङ्गगुप्पी ५; ध- नद्वी ७	जाल	समूह ४५६; कद- म्बवृक्ष ४५७; दम्भ ४५८
चामुण्डा	देवां ९५	जिन	३६२
चार	२५४	जुपमाण	सेयमान १६६
च्युत्	व्यवते १ति ८५	जुदुराण	२१५
च्युत	गन ४२५	जुहान	२३१ ६०० व्याजुहान
च्योतित	आसिक ४८४	ज्ञप्त	हापित १५६
छ	निर्मल २८८; तर- ल २८९; छेदक २९०	ज्ञप्ति	ज्ञान ११४
छन्दःकार	छन्दसि करोति २३९	ज्ञा	सुद्धि २४७
छन्न	अपवारित ३७१	ज्ञान	१२४
छरित	संदीप्त १०५	ज्ञेय	२०१
छत्र	छलमियाचरति इ- ति २९५	ज्यत	गत ३९३
छवि	दीप्ति ४४०, ४६१	ज्यत्	अभिभवत् ५११
छात	(छिन्न) ३७२	ज्यलत्	देदीप्यमान १९४
		ज्यलन	आग्न ३१९
		ज्यलित	उदीप्त ४६१
		ज्यार	रोग २७६
		ज्याला	४३७; शिगा ४६१
जगदण्ड	गङ्गाण्ड २६ ६०० अण्ड	गटिनी	नदी ७५
जगहा	जगहदिन ४२६	गनु	३५७ ६०० स्यतनु
जग्याह	कर्म ४२५	गमाव	राङ्ग ४६२
जय	१, २	गरण्ड	मद्रयस्तु ७३; गौ ७५
जगसान	गुह्य, अतमा २२३	गान	१६१
जख	२३		

नार	आत्युच्चैःस्था २७०; हार ३१२; रजत ३१३; नक्षत्र ३१४ ३१५ see संनार	त्रिदिच	स्वर्ग १५७
नाल	४३०; तालवृक्ष ४३१; पाचवि- शेष ४३२; करा- स्फाजन ४३३	त्रिपथ	त्रयाणां पथां स- माहार १३२
तिरस्कार	दुरं करोति इति २८९	त्रिपद	त्रयाणां पदानां स- माहार २४३
तुण्ड	मुख ९९	त्रिपुर	त्रयाणां पुरां स- माहार १३४
तुषार	हिम २७४	त्रिपुरा	देवां १८०
त्यक्त	३५१	त्रिमुचन	त्रयाणां भुवनानां समाहार ४१५
त्यजिन	त्यागविषयीकारित ९६	त्रिलोक	त्र्यवयव लोक ४६१
प्रखत्	गच्छत् २०७	त्रिवर्ग	सत्त्वरजस्तमांसि ४७०
प्रखित	प्रप्त ६२	त्रिविध	भूतभविष्यद्वर्तमान- वस्तुविषयक १२४
प्रपिन	लाजित ३६६	त्रिनिध	त्रियु ४६३; (रा- क्षस) ४६४
प्रस्थत्	प्राप्तं प्राप्नुवत् ५०	धुटत्	दिश १०
प्राण	रक्षण १६३; रक्षित १८८	धुमित	नाशित ३६७
प्रात	रक्षित ७१	धोटित	छेदित ३२८
प्राप्त	३५२ see मूरप्राप्त	धोषित	नाशित ५१३
प्रासित	१६	धोषित	गोमत् ३५८
प्रिः	धारप्रगम् २२१	ज्यक्षरक	धोषि कक्षराणि यस्मिन् ४६०
प्रिगुण	प्रयां गुणः प्रया- णां गुणानां स- माहारो या १११	न्यफ	१६२
प्रिजगत्	३३; प्रिभ्यो जाय- इति प्रिजाः । तान् गच्छति इति ११६ see गत्	त्वचित	तनूकृत ५१
प्रिदय	देय ४६	त्वष्ट	तनूकृत २३५
		स्विद	२४२, ३६२
		रसय	राङ्गमुष्टि ३०४
		द	३१० see श्रीद
		दण्ड	पर १४२ see भुजदण्ड; सैन्य,

व्यूहभेद, यम १६३; संयम १७; प्रशस्त १८; अ- भिमान १९; अ- श्व, फोण २०२; लगुड २१; च- ण्डाशोः पारिषा- श्विक २२; मन्था- न, कलापरिमाण- भेद २३२	विध्यासा दुर्वार दुर्वास दुर्वासस्त्र दरान द्युत् द्युत द्युति द्युतिनिधि द्युतिपति द्युम्नत् द्योतित द्योतिन् द्रमत् द्रमित द्रव द्रवत् द्रवसित द्रविण द्रविन् द्राघित द्राडित द्राण द्रावक द्रावित	ध्यानेच्छा ३९४ अनिवार्य ३०१ दुष्ट वास वाचना ३६३ see वास (ऋषि) ४०६ लोकपाल २२८ अभिगत ४०६ अभिगत ३१ शोभा ४४८ सूर्य ४२८ सूर्य ४६८ देव ३९७ प्रकाशित ३१४; शोभित ४५० द्यौतः अस्ति (प्र- काशित) ३२१ गच्छत् २०६ गत १८४ गति १७१; सुख- रूप २५३ द्रवीभवत् २७; प्र- चात् ४०५ परिचरणं प्र त १०२ काञ्चन १८१; प- राक्रम १८२ द्रव अस्य अस्ति १६७ समर्थ ४९४ शुष्क ३३४ कुत्सा १९८ क्षोभक २३; विद- ग्ध ४८३ गमित (नाशित) ४२
ददान	दत्ते असौ (दाता) १३६	
दधान	धत्ते असौ (धारक) १३५	
दद्याताः	ददासंख्याका दिशः ३८१ see आरा	
दद्यात्	दायादिदद्याः स्य- ति नाशयति ३८३ see अण	
दा	५१९ see स्वः शु- भदा	
दान	खण्डन ११२; वि- तण ११३ शु- द्धि २०५ रज्जु ५१५	
दाम	दारयति इति २६६	
दार	(पार्वत) २६८	
दागाः	दाता ३९८; कर्तृ ३९९	
दाय	३२४; दानपात्र ४०१	
दास	दिश वस्ने आ- च्छादयति ३६५ see वास	
दिग्वास		

द्रुघण	द्रुः संसारवृत्तः ह- न्यते अनेन इति २३२	घार	२६७, २७०
द्रुद	द्रोही १४२	घारा	२७१ see ऊख घाग
द्रुणत्	गच्छत् २५०	घुनान	कम्पनकाती १३४
द्रुत	प्राप्त १५	घ्मात	प्रज्वालित ३४७
द्रुम	६४ see ए'एडद्रु म; वृक्ष ११५, ३००, ४३९; सूर्य ३०१	घ्मापित	राध्यापित ४३२
द्रुहिण	ब्रह्मा ४४५	घ्यात	घ्यान ३४४
द्रु	दिग्य ९२	घ्यान	१९९
द्रोहिन्	शत्रु ३७६	घ्राजित	गत ४०२
द्रप	प्रपञ्च १७४	घ्राजित	प्रापित २५४
द्रत्	संबुधवत् ५०६	धुत	गत १८६
द्राट	अभ्युप, य २३७	धुय	मरुतरहित १३
द्रिज	४९२		विष्णु २११; यांग २१२; धनुमेद २१३; निधय २१४; य २१५; नाय २१६; मोक्षानपादि २१८ अजल २१९
द्रिजपति	चन्द्र ४२७		तर्क २२०; हर २२३; यदकु २३०; निश्चल ४३८; स्थिर ४६६
द्रिद्	शत्रु ३६५	घज	खड्ग १९२
द्रिप	हस्ती ९४, १७६	घजित	ग ४०३
द्रिपत्	शत्रु १३३	घजित	ग ४०४
द्रिपद्	दिष्टान् यति रा- ण्डयनि ३२२	घत्	नष्ट २९८
देपी	अप्रिय ५४	घनत्	१७६
घर	घागक ९४, २६७ see द्वाघट, ४४८	घनित	कथित १२०, ४२४
घान	पोषण १७५	घस्त	अघरीभूत १८३
घाम	स्थान ४६६; गृह ४६७; दिग्य ४६८; जन्म ४६९; देह ४७०; प्रमाय ४७१	घान	रात्र १९३
		नमस्कार	२९०
		नयणण्ड	नवाययवाः यण्डाः २९ see अण्ड

नाम	४९८	न्यस्त	दुरीकृत ७७
नाट	नराणां समूह २५८	नास	मातृकादिन्यास
नावा	हाट धर्मदारु ३८६		३४०, ३७८ see
निकाट	परिगत २३६		संन्यास
निकारा	उपमा ३३६		
निगल	गलोद्देश ४५५	पचमान	पाचक २१४
निदान	छेदन २०२; आदि- का १११	पण्डा	बुद्धि ४९
निधान	निधि ११४ १४४	पत्	५९० see स्वपत्
निपान	आहाव १४८	पद	१६३ see प्रपद
निमान	मूय १८४	पर	शत्रु ९९; उत्कृष्ट १७९, ३६०; अन्य ३७७
निराम	निगतः ग्राम रेगः यस्मात् ४७२ see ग्राम	परिणाम	४९९
निगाद्य	इच्छारदिन ३४६ see आरा	परिधान	आच्छादन १२९
निगमन	निराकाश ३७६	परिमाण	इयत्ता १८६
निर्धार	निश्चय २९९	परिवार	परिजन ३०४; प- रिच्छद ३०५। कंश ३०८
निर्माण	निर्मिति १७४; स्था २०३	परिहार	२४५
निर्वाण	अस्तगमन १९६	परिहास	४०६
निवार	निवार्यनि पूजक- त्वेन न अङ्गीक- रति २७२	पलाल	तृणाविशेष ४६१
निवास	स्नान ३२७	पलारा	व्याघ्रादि ३७०; राक्षस ३७१; पत्र ३७२; ब्रह्मवृक्ष ३७४
निःशान	सीक्षणीकरण १९२	पचमान	पचने इति २२१
निस्तार	२५८ see प्रतिनि- स्तार	पाखण्ड	दाम्भिक ३५
निस्त्यान	शब्द २०२	पाताल	४३५ see प्रतिपा- ताज
निहित	४७४	पान	रक्षण १९१
नीद्वार	तुद्दिन २४२	पार	परतट २५२
न्यकृत	तिरस्कृत ५२	पाज	४१५
		पार	पन्थन ३२८

पाषाण	(चन्द्रकान्त) मणि' १६७	प्रचुर	प्रकर्षेण क्षरति इति ९४
विधान	आच्छादत (अपट्ट-निमात्रक) १४३	प्रसर	तीक्ष्ण ४६२
विपासा	पातुमिच्छा ३८७	प्रगालत	प्रकर्षेण गत ३०
वियाल	वियालस्य राजा-दनवृक्षस्य फल ४३६	प्रगु	राजा २६५
पुनान	पुनीते असौ १३२	प्रगुण	भूयस् ४१६
पुत्स्कार	अङ्गीकार २८८; संस्कार २२१	प्रचण्ड	उद' ९; पञ्चययव १०; दुर्बह ११; श्वेतकरधार १२; प्रतापी १३
पुण्य	१२०; अनादि १२१	प्रचाम्	४१२
पुष्पान	१६९	प्रचित	संचित ४००
पोगयड	मौर ४६; विकला-म् ४७; राजसुनु ४८	प्रचुर	भूयस् ४४३
प्यायित	वर्धित १९१	प्रशान	शुद्धि १४९; चिह्न १५०
प्रकट	४४१	प्रणद	प्रकर्षेण नश्यति इति ६९
प्रकर	समूह ४०६	प्रणत	१८८
प्रकार	२९४ ५०० प्रसम-कार; प्रकृष्ट कृति २९५	प्रणय	प्रसाद १५१; प्रेम २२६; यात्रा २२७; विध्वंस २२८
प्रकाय	प्रदास ३६०; आ-तप ३६१, ३८०	प्रणयित	संज्ञातप्रणय ४८०
प्रकुल	सुन्दराकार ५१६	प्रणाम	५१९
प्रकृततमाज	अतिशयेन प्रकाश-यिष्यीकृतं फल ति भूययति ४१७ ५०० आज	प्रणिहित	प्रेषित ४३५
प्रकृति	गुणसाम्य १५३; पौरुष १५४	प्रणु दत	प्रकर्षेण उपादेत ५
प्रक्रममाण	प्राप्तमाण २३०	प्रतिकान्ता	प्रतिघन २६० ५००
		प्रतिनिस्तार	यान्ता
		प्रतिपाताज	निर्याद २५८ ५००
		प्रतिमट	निरस्तार
		प्रतिमट	४३५ ५०० पाताज
		प्रतिमिट	प्रतिकूलमट २६९
		प्रतिमित	(ताज) ४३०
			सदृशीकृत ४२५

प्रतिलभमान	प्राप्नुवन् २३० see लभमान	प्रसवमान	प्रपेयं प्लवते स ' वेत्र २२९ see प्लवमान
प्रतिसन्धान	स्मरण २२४		
प्रतिसर	मन्त्र २८२; मान्य २८३; नियोज्य २८४; कङ्कण २८५; चमूपृष्ठ, मण्डल, करसूत्र २८६	प्रकुत्र प्रगल प्रवर्जित प्रभ प्रभर्जित	विकसित ४०९ ५०० प्रगल १६ प्रकृष्टा भाः यस्य ' ४२२ प्रपेयं भरित (पु- र्ण) ८८ see भरित
प्रतिस्मृत	अनुस्मृत ४७९		
प्रतिहत	तिरस्मृत ४४६	प्रमत्	प्रकर्षेण भवत् ५१७
प्रतिहृत	२९५	प्रभा	३८०
प्रच	प्रकर्षेण दत्त ५०१	प्रभु	राजा ८१
प्रत्यण्ड	गन्धहीट, गन्ध- मृग ६८	प्रभुता	ऐश्वर्य २६४
		प्रभृति	४३०
प्रत्यय	प्रथितत्व १४५; म न्त्र २७८	प्रमथ	गण ४५२
प्रथम	२३९	प्रमथन	प्रमथनति इति ९४
प्रथित	विख्यात १२१, ४४२	प्रमद	हर्ष ६७, ४२९
प्रद	दाता ९२	प्रमन्दसान	प्रकृष्टमन्दसान अ- भि २३१ see
प्रदर	केश ३१९; भङ्ग ३२०; वाण ३२२; नारी- रुक् ३२२	प्रमा	मन्दसान पथार्य ज्ञान १०९
प्रदलित	९४	प्रमाण	प्रमिति १४७
प्रद्रुत	प्रचर्जित ४०७	प्रमुख	श्रेष्ठ ४६३
प्रधृत	४१४	प्रमुखत्	प्रमुखः प्रथम इवा- चरति इति ४६४
प्रपठित	अधीत ४९२	प्रमुदित	' प्रहृष्ट' २७० see
प्रपद	प्रकृष्टं पदं स्थानं येषाम् (इन्द्राद- यः) १६३ see पद	प्ररुचित	' मुदित शोभिन् ४१८
प्रपिब	प्रकर्षेण पिबति ८८	प्ररुदित	प्रकर्षेण रुदित रो- दनवत् ६४
प्रपीत	५९	प्रलय	प्रलयकाल २३८, ४७२

प्रलयित	नाशित ११२	प्रसित	प्रकर्षेण सित श्वेत १२२; प्रकर्षेण सित श्व १२३; see सित
प्रवरप्रास	उत्फुष्टान् प्राप्तयति । विस्तारयति ४१३ see अस and प्राप्त	प्रसुत	उत्पादित २६३
प्रवरित	प्रकर्षेण वरित भू- त ९१ see वरित	प्रस्तर	यज्ञ ३०६, पागाण (मणि) ३०७
प्रवृत्त	प्रकर्षेण बहुभारत् २८	प्रस्तार	प्रस्तापयति ३०९
प्रवृत्तित	प्रवृद्ध ४१९	प्रहत	दुर्गकृत ७६, ३८८
प्रविभित	४४, ४३१	प्रकार	आवृत्ति २८७
प्रविहित	कृत ३०	प्राण	११६, २००, २०१
प्रशित	प्रकर्षेण धित ती- क्ष्णकृत ७०, १७७ see शित	प्राणायाम	यागाङ्गप्रियेय ५००
प्रसंस्तवान	प्रकर्षेण संस्तवान यागमी २२२ see संस्तवान	प्रात	पूर्याकृत ३४८
प्रस	विस्तारयुक्त ५१८	प्रात	प्रकर्षेण आत्त कृ- हीत १९० see आत्त
प्रसप्रकार	प्रकर्षेण प्रकार भेदाः देवतिथ ङ्मनुष्यादि । तैः सहित २९४ see प्रकार	प्रात	१५५
प्रसम	प्रकर्षेण भाभिः सति ९४	प्रा.यत	प्रातिविषयीकारित ११३; प्रातिविष- यीकृत ३५०; प्र- कर्षेण अयित प्रात ३८४
प्रसमिन्धान	प्रकर्षेण सम्यक् इत्ये अर्सा २३१	प्राद्धित	प्रयद्धित ४५७
प्रसमुत्सार	प्रकर्षेण समुत्सार- यनि सवान् २९३ see समुत्सार	प्रापित	४८४
प्रसरत्	४१८	प्रावार	उत्तरासङ्ग २७३
		प्रास	कुन्त ३४२; ४१३ see प्रवरप्रास and अस
		प्रिय	हृद्य ८६, ३६९, ४३४
		प्रियक	विज्रमृग ४६५
		प्रियतम	६३, ४१८
		प्रीणित	तं पित ९७; तपित ४०१

प्रीत	तुष्ट ४६५	प्लोमित	दाहित २६२
सुद	मुष्णाति इति (स्ने- हयुक्त) ८३	प्लान	१९९
पुत्र	गत १९६	फणिन्	(शेष) ४४०
पुन	प्राप्त २०	फण्ड	उदर ७४
प्रेक्षित	दृष्ट २७७	फूत्कार	२९२
प्रेजि	प्रकर्षेण शोभते इति ५१०	वहुमान	(बहुनि मानाति) १८७
प्रेप्सित	३७३ see ईप्सित	वाण	शर १७३; असुर- विशेष १७५; का- ण्डावयव १७८;
प्रेम	स्नेह ३२७	वाल	मूल ४२१; शिशु ४२२
प्रेरित	५१५	वाला	स्त्री ४१८
प्रेष्ठ	अतिशयेन प्रिय ७२	बुधान	बोद्धा २२७;
प्रेष्ठित	अतिशयेन प्रियकृत ४५३	बुधारा	बुधानां पण्डिता- नामारा इच्छा ३४८ see आरा
प्रोथन्	पय प्लुवन् १६५	ब्रह्म	शुद्ध चैतन्यम् १०८; वेद १३७; तपस् १३८; विप्र १३९; प्रजापति १४०
प्रोदित	प्रकर्षेण उदित उ- क्त १६१ see उ- दित	भयड	घृद्धनाभि ५१; पा- मरजाति ५२
प्रोद्गुर	प्रचण्ड २०	भरण्ड-	स्वामी ४९
प्रोद्भुट	२१	भरित	८८ see प्रभरित
प्रोन्निद्राण	प्रकर्षेण उन्निद्राण जागरक १०३ see उन्निद्राण	भान	शोभा १८०
प्रोपित	प्रवासं प्राप्त २७५	भाम	सूर्य ४६३; क्रोध ४९४, दीप्ति ४९५;
प्रोहित	प्रकर्षेण ऊहित त- कित १६		नगर ४९६; घट्ट and घण्ट ४९७
प्रौढ	उत्कृष्ट ७५; श्रेष्ठ २६३		
प्लघमान	२२९ see प्रप्लव- मान		
प्लो	गत ४९९		
प्लुत	गत ३		

भार	२३४	मण्ड	राकविशेष ५६
भाल	मस्तक ४२७; ले-		सार ५८; पकम-
	जस् ४२८		कजल ५९; भु-
भास	दीप्त ३३७; गृध्र		पण ६०
	३३८	मण्डा	घाघी ५७
भुजदण्ड	१४ see दण्ड	मदार	हस्ता ३२०; घृत
भृत्	पूर्ण ९२		३२०
भेदण्ड	म.मर्दन ८१; दे-	मन्दसान	२३१ see प्रमन्द-
	यताविशेष ८२		सान
भेदण्डा	यक्षणाविशेष ८३	मण्ड	हंस ४६५
भ्यसकृत्	भयकृत् १९२ see	मही	पृथिवी २०
	कृत्	मान	प्रधान १७२, १८०
भ्रंशित	नाशित ४	मार	२६१; कन्दर् २६२
भ्रंसित	दूरीकृत ४२१	माल	जन ४२३
भ्रम	अमान २३४	मार्तण्ड	सूर्य २४, ८०; प्रोड
भ्रमत्	प्रवरत् १४६		२५, ८०;
भ्रमि	१५; भ्रमण ९४	मास	वालमेद ३५८
भ्रष्ट	गत २४१	मुण्ड	दैत्य ९४२; राहु
भ्रस्त	४ ध.पतित ५३		१००; संन्यासी
भ्रातृत्	शोभमान ४२३		१०२
भ्रातृज	शोभन ३७	मुञ्जित	२७० see प्रमुञ्जित
भ्रात्रिन्	द्वैत २००	मुष्णान	नायनशील १६८
भ्रायि	य भमान ६१	मृगाल	द्विज ४४०
भ्राशित	द्वैत ४२७	मृगान	अभ्यस्त ३४०
भ्रां	भयवान् २५५	मृदित	मर्दनविपर्ययम्
भ्रूयन्त्यास	३६६ see व्यत्यास		१३१; नाशित ३५४
भ्रूजत	शोभित ३८६	मृदित	मर्दित ५६
भ्रूनि	गच्छत्	मृदय	मृदय ४३६
		मृदयत	मृद्वानि प्रादित २२
		मृदित	यंमित ७४
म	दिच ५२०	मृदित	मृदयति दीपयति
मञ्जसान	मेघ २१७	मृद	शत ३५७
मणि	३०		

मलति म्लेचित	दीतिमत् ४५२ सेवित ४७८	रन्धान रौद्र	रोधनकर्ता १७६ ९४
यजमान	यशकारी २३०	त	४१६ see कृपाल
यान	गति १०५	लभमान	२३० see प्रतिल-
याम	प्रहर ५१२; रोग- विशेष ५१३	ललाम	भमान भूषण ५०१; पुण्ड्र ५०२; वेतु ५०३;
यियासा	यातुमिच्छा ३८८		प्रधान ५०४, ५०९, वाण ५०५; प्रमाय ५०६; शृङ्ग ५०७;
युञ्जान	यांगे कुर्वाण २१९		घाता ५०८; वा लधि ५१०; ल-
युन	११६		दम ५११
युधान	यन्त्रा २३३		नृप ३८४ लुनाते अर्सा १३३
रयडा	मूपिकपर्णी (ओप- धि वशेष) ६३; विधवा ६४; पां- सुला, स्त्रैरिण्य ६५	लास लुनान	
रसाल	इतु ४४२; जिह्वा ४४३	वर	उत्कृष्ट ९३, २५८ ४२२; श्रेष्ठ ९४, ३०३
राम	परं ब्रह्म ४७४; पर- शुराम ४७६; म- नोश्च जन ४७७; दायरि ४७८; ह- लायुध ४७९; स- तासित ४८०; प- क्षिविशेष and पशुविशेष ४८१	वरण्ड	अभ्यन्तर ६६; स- मूह ६७; मुपरं ग ६९; यदग ७०; सा रिका ७१; घेतु ७२
रास	कं डा ३३३; म्याद ३५०; ध्व न ४०८; भावाप्रयन्ध ४१२	वर्तित वाचाल वान वाम	९१ see प्रवर्तित यता ४५२ शुष्क १८९ हर ४८३; द्रविण, समुद्र ४८४; मे- घ ४८५; प्रतीप ४८७
रिपु	शत्रु २		
रिपुगण्डा	४० see गरुड		
रुदित	६४ see प्ररुदित		

वामा	पार्वती ४८६	वितण्डा	कथाविशेष ७६;
वार	समूह ३०३; संभ- क्ति ३०६; द्वार ३०७; अवसर ३१६; द्वार ३१७		करवीरी ७७; शा- कविशेष ७८; शिला ७९
वारस्त्रीगण	वारस्त्राणां गणि- कानां नर्तकीनां गणाः समूहः २७७ see गणा	वितान	विस्तार १५४; य- द्वा १५५; तुच्छ १५६; उल्लोच (र- त्नक) १५७; क्रतु- कर्म १५८; वृत्त- भेद १५९; अव- सर १६०
वाद्यण्ड	सेकपात्र ८४; द- ष्कणमल ८५	विदधान	कर्ता २१३
वाल	केश ४१८, ४२५; घल ४१९; वेग ४२०	विदार	रणा २६९
वाय	इच्छा ३३४	विदाल	विदलन ४२४
वास	व्यवस्था ३४६, ३९३ see दुर्वास; ३९५ see दिग्वा- स; ३९६ see द्वि- ग्वास; आटकप- क ४ ९; गृह ४११	विद्राण	पलायन १७१
		विधान	यन्त्र १८०
		विनारा	३५१
		विनिष्कार	निराकरण २९२
		विपारा	(नदी) ३९०
		विभास	तीर्थविशेष ३४५; विशेषेण भास- यति इति ३८५
वासस्	वस्त्र ३५९	विमान	व्योमयान १०४
विकार	२३५	विराम	अन्त ४८२
विकारा	प्रकार ३४४	विलास	भाव ३३२; लीला ४०६
विगान	निन्दा १३१; विरि- ष्टं गन्धर्वादीनां गानम् १८३	विचार	विपृणोति त्रिवि- धमायतारेण वि- स्तारयति इति २४३
विचार	२५१	विचास	समाप्ति ३३०
विज्ञान	शिलादिविषयक ज्ञान १२६	विघाल	विघालयति वि- स्तारयति इति ४३०
विदाल	मार्जार (भक्षक) ४४५		

विश्राण	विशिष्ट आण पाक २०४ see आण	व्यान	२००
विश्वास	प्रत्यय ३६९	व्यापत्	विशिष्टा आपत् ७५
विपाण	शृङ्ग १९०	व्यापित	व्याप्ति प्रापित ४९५
विस्तार	मत्स्य २५६	व्यापृत	लोके प्रसिद्ध ३९;
विस्तार	२५७		व्याप्त २४४
विहार	कोडा २४८	व्याप्त	३८१
वृधसान	मानव २१६	व्यापित	व्ययं प्रापित ५१२
वैरि	६४	व्याप्त	सर्प ४५९; ब्रूर, दु-
व्यंसककास	व्यंसककान् धूर्तान् अस्यति क्षिपति इति ४१० see अस		एदन्ती, राठ, श्वा- पद ४०६ ^r
व्यक्त	स्फुट २५६	व्यास	(मुनि) ३६६; वि- स्तार ३६७
व्यञ्जक	विशेषेण कान्ति- युक्त ४११	व्यासित	विक्षेपित ७
व्यञ्जन	अवयव ५८; श्मश्रु ६०	व्याहार	उक्ति ३११
व्यत्यास	चालन ३६६ see ध्व्यत्यास	व्युदसित	विशेषेण उदसित- दूरीकृत ९० see उदसित
व्यथित	भीत ३२९	व्युपहत	विशेषेण उपहत ताडित १०० see उपहत
व्यपगत	२५२	व्युपरत	विशेषण उपरत न- ष्ट १०१ see उप- रत
व्यपहत	नाशित २३४ see हत	व्युत्थान	प्रतिरोध (तिर- स्कार) or स्व- तन्त्रता १४२; वि- रोधाचरणा १४२
व्यलीक	अनृत ४६९		आकाश ११०; ज- ल २६०
व्यवधान	विस्मरण २२४		विन्यस्त १४३; पृ- थुतर १४४
व्यवसित	व्यवसायं प्राप्त ३४		निवह १७९
व्यवहार	२४७		
व्यवहित	दूरस्थ १६५		
व्याघ्र	५१३	व्योम	
व्याचक्षाण	व्याख्यानकारी २२०	व्यूढ	
व्यामुहान	विशेषेण समान्तात् मुहते इति २३१ see मुहान	मज	

प्रजत्	गच्छत् ३९६	शैवाल	४२५
प्रजित	प्राप्त २७४	श्च्योतित	चारित ४८५
प्रणित	वयाः संज्ञाता यस्य ३७०	श्यायित	गमित ३५३
		श्याव	श्याम ४५५
		श्रद्धा	भक्ति २७०
य	३७५ see प्राय	श्रद्धित	श्रद्धां प्राप्त ४८१
ययान	येते असौ १०६	श्रग्धित	सिधिलित ३१६
यवसान	पन्था २२५	श्रम	खेद १६८; तपः क्रिया १६६, २४५
याम	आलोचन ५१३	श्रयि	१४
यार	यायु २९५; यवत मिश्रित २९६	श्राण	दान १९७, २०४ see विश्राण
याज	प्राकार ४३८, ४३९ see सुखयाज; याजते शोभते इति ४४०	श्रिद	दादक ८०
याला	अगारैकदेश ४४४	श्रित	आश्रित २९, २७१
यात	३७९ see स्वःपति- यास; खड्ग ३८२	श्रिया	४७३ see श्री
शिक्षण्ड	चूडा ६१; मयूर- पिच्छ ६२	श्री .	सरलद्रुम १४; यो- मा ३३; लक्ष्मी १५०; वेप २८१, ३०२; सरस्वती ३०९; विभूति ४७३ see श्रिया; स्वर्गसंपत् ३१० see श्रीद
शिक्षाल	चूडा अग्निशिखा वा अस्ति अस्य ४४१	श्रीखण्ड	चन्दन ३३
यित	७०, १७७ see प्र- यित	श्रीद	श्रियं स्वर्गसंपत् ददाति इति ३१० see श्री
शुण्ड	मदनिर्मा ९४	श्रीफल	मालूरवृक्ष ४४४
शुण्डा	जलहस्तिनी ९३; मदिरा ९६; वार- योपित् ९७; न- लिनी ६८	श्रीमत्	दुर्लभत् २६६
शृगाल	जम्बुक ४६५	श्रुत	श्रुतौ उक्त १८७
शृङ्गार	शोभादायक २६५	श्रुति	स्वरारम्भकावयव- शब्दविशेष ११९, २५६

श्रेयस्	मुक्ति १५२; अति- प्रसिद्ध १७२	संस्तवान्	२२२ see प्रसंस्त- वान्
श्रेष्ठ	अतिशयेन प्रशस्य स्तुत्य १४१	संस्त्यान	सम्यग्घनता १७०; वेदादिशब्द १८५
श्रेष्ठित	श्रेष्ठः कृतः ४५४	सङ्कार	सदृश ३४१
श्रोण	संघात ३७३	सङ्ग्राम	ग्राह्य ५१८ see प्रससङ्ग्राम
श्लथ	शिथिल ४०, ३६४	संचार	प्रचार २५३
श्लाघित	स्तुत ४९	सन्तान	अपत्य २११; स- न्तति २१२; क- ल्पवृक्ष ११५
श्लिक्	भृत्य ४५२	संतार	सम्यक् तरणम् ३१५ see तार
श्लिद्	श्लिष्यति सः ६८; दाहक ८०	सन्धान	संघटन १८०, २२४ see प्रतिसंधान
श्लोण	संघात २०२	सन्ध्यास	सतः साधून् नित- रां आ समन्ता- द्भावेन अस्ति स्वीयत्वेन आद- त्ते ३७८ see न्यास
श्लोणित	संधीभूत ४२०	सम	६४
श्वयन्	वर्धमान २३९	समान	सम १०८ एक (अद्वितीय) १०९ सन् ११०, २००
श्वलत्	शीघ्रं गच्छत् ५०३	समास	संक्षेप ३८२
श्वल्ल	आशुगामी ५०५	समुत्सार	२९३ see प्रसमु- त्सार
श्वसत्	जीवत् १२	सरण्ड	धूर्त ५३; भूषणान्तर ५४; पन्या ५५
श्वसनित	श्वसनं संज्ञातं यस्य ४१	सशुण्ड	शुण्डाभिः सहित ९४
श्वास	३४३; रोगविशेष ३५४	सहकार	आम्रवृक्ष ३००
श्वित्	वर्धमान २९७	सहसान्	यय २१८
श्वेत	शुभ्र ५०२		
श्वेतित	श्वेत ३५९		
पण्ड	समूह ३०; गोपति ३४		
स	३७७ see अस		
संचार	संवृणोति नाश यति इति २८०		
संसार	समूह २३४, २५५		
संस्कार	संस्करन्ति इति २४०		

सापान	अपानेन सहित २०० see अपान	स्तायित	स्तुतिविषयीका- रित ४९८
साम	वेदविशेष ४६२; सामप्रयोग ५१४	स्तिमि	समुद्र २३
सार	स्थिरांश २५४; बल २८२, २८६; घन २८३; न्याय्य २८४; घर (धेष्ट) २८५; मज्जन जन २८६	स्तुप्	स्तोचति प्रसीदति इति ३७७
सित	१२२, १२३ see प्रसित	स्तुत्	स्तोति इति ८२
सुकुण्ड	सुष्ठु कुण्डानि देव- जलाशया यस्य ८२ see कुण्ड	स्तुत	स्तुतिविषयोक्त २५
सुख	४६६	स्तोक	विस्तृत ३१२
सुखयात्र	सुखं यात्रयति ग- मयति ४३६ see यात्र	स्तोचि	अल्प २१०
सुर	४३८	स्तोचि	प्रसन्न ३८
स्कन्दन	शोषण १९	स्तोमि	श्लाघित १९३
स्कन्धित	उद्धृत ४६६	स्तोत्र	स्तुतिकरणीभूत १६०
स्वक्षत्	नश्यत् ६४	स्त्यायित	संघातं प्रापित ३३७
स्वक्षित	अष्ट २३६	स्थगित	संवृत ४३७
स्तकत्	प्रतिघातं प्राप्नुवत् ११७	स्थान्	तिष्ठत् ३३५
स्तनित	शब्दयुक्त ३७६	स्थलित	स्थलीकृत ५०७
स्तब्ध	रुद्ध ६६०	स्थान	सन्निवेश १५२;
स्तरण	आच्छादन ३६८	स्थापित	स्थीयने अत्र (स्थिति) १५३;
स्तरित	आच्छादित १२७	स्थाम	सादृश्य १८१;
स्तायित	वेष्टित ५१५	स्थापिन्	अवकाश १८२
स्तायक	स्तुतिकारक ३६	स्थापुक्त	३४६
		स्थावर	बल ५१३
		स्थित	३४३
		स्थिति	स्थितिशील २४९
			स्थितिशील २५४
			२६
			स्थानमात्र २४०;
			स्थीयते अस्मि-
			न्निति ३२५

स्थिर	निश्चल २००	स्फुरिदत्	परिहसित ३१३
स्थिरतम	अतिशयेन स्थिर (मोक्ष) ४४७	स्फुरत्	शोभमान ९
स्वेष्ट	अनिशयेन स्थिर ७३	स्फुरित	देदीप्यमान ३३
स्तपित	स्तानप्रयोजको व्या- पारो यस्य ३६०	स्फुलित	ज्ञानविषय ४२६
स्नात	स्नातमस्मिन्निति ३४५	स्फूर्च्छित	विस्तारित ३३३
स्निग्ध	स्नेहयुक्त ३७७	स्फूर्जत्	देदीप्यमान ४६१
स्तु	सानु ६८	स्फोटित	स्निग्ध ४८६
स्तू	गत ३९२	स्फोटित	हत ४८८
स्नेह	४७५	स्फोडक	संवरणकारक ३१७
स्नेहित	स्नेहविषयीकृत ४७७	समय	गायन ११९ अद्- भुत २०४
सन्धिन्	यद्गु ३५१	स्मरत्	२७०
स्पाय	याथा ४०२; चार ४०३	स्मायक	विस्मयकारक ४८९
स्पृद्	स्पृशति इति ३११	स्मित	ईषडास्ययुक्त ९५
स्पृष्टा	इच्छा २०८	स्मृत	अनाहत १२९
स्पृष्टित	स्पृष्टाविषयीकृत १९९	स्मृति	स्मृतिविषयीकृत or स्मृति १२६
स्फुरत्	स्फुरत् २३८	स्मेदित	स्मरणा २५८
स्फाटिक	स्फटिकरचित ४६७	स्यमित	अनाहत ४८७
स्फायित	वृद्धि प्रापित १७५	स्यन्दित	तर्क प्रापित ३५५
स्फार	विकट २३८	स्यूत	आर्द्राकृत १८९
स्फिर	स्फार ३०	संस्तन	मिलित ३८९
स्फुत्	प्रवृद्ध ५०४	स्रक्	च्युति १८०
स्फुट	प्रव्यक्त १२८ वि- शरणशील ४२५	स्रत्	३९५
स्फुटत्	विकासं प्राप्नुवत् १३०	स्रम्भित	गत २९९
स्फुडित	संवृत २००	स्रवित	विश्वासित ३२४;
		स्रस्त	प्रमादित ३२६
		स्रक्	स्रवः स्रवणं सं- जातं यस्य ३४२
			गत २६९
			यशपात्रविशेष १४९

स्व	आत्मा or स्वीय १४२; धन २१७; आत्मा २२४, ४७४	स्वर्ग	५१६
स्वः	स्वर्ग २७३; सुख- विशेष २८७	स्वदित	आस्वादित ५७
स्वःपतियास	इन्द्रं शास्ति इति ३७९ see घाम	स्वःशुभदा	परलोककल्याणं द- दाति इति ५१९
स्वक	आत्मीय २९२	स्वादित	गृचिविषयीकारित ३२
स्वक्त	व्यक्त ४८२	स्वादितघास	स्वादितः घासः वृणविशेषः येन सः यलीवर्दः (नन्दी) ३५७ see घास
स्वतः	स्वस्मादेव १४७	स्वादु	प्रिय ३२३
स्वतनु	स्वस्य शरीर ३५७ see तनु	स्वारभमाण	शुत/गं आरभते २९४
स्वतन्य	अनन्याधीन ४७१	स्वीकृत	अङ्गीकृत १७
स्वपत्	स्वपति इति ३६१; स्वस्य पादः ५६० see पत्	स्वृत	शुतरां ऋत गत प् see ऋत
स्वम्	ग्रहा १३५; गोवि- न्द ५०९	स्वैरम्	स्वैच्छया २४८
स्वभ्यवहार	सुष्ठु अभ्यवहार भक्ष्य २४५ see अभ्यवहार	दान	दानि १०७
स्वयम्	आत्मना ३४९	दार	हरीणां सर्पाणां समूह २४४; दार- ति इति २४६; मु- क्तायलि २४९; मान्यविशेष २७७; क्षेत्र २७८
स्वर	निपादादि १८०; मन्त्र २५७; उदा- त्तादि ३०८	हाल	नृपतिविशेष ४५४
स्वरत्न	शब्दायमान ११८	हाला	सुरा ४५३
स्वरित	स्वः स्वर्ग इत प्राप्त ३८५ see इत	हास	३२६
स्वरु	वज्र २०३; पाण्ड ३०३; युपवण्ड ३०५	हिन्ताल	वृक्षविशेष ४३३
स्वर्ग	१३६, २३७	हुगड	संघात १०१
		हुत	अपनीत ३१८
		हुताय	अग्नि ३४७

हृत्	२३४ see व्यपहृत;	हेपित	खज्जां प्रापित ४७६
	२९५ see प्रतिहृत	हेप	शब्दायमान ५०८
हृत्तास	रोगविशेष ३६४	हृदक	* सुखद ४३; सुख- कर ४०८
हृलत्	चलत् ३३३	हृयत्	स्पर्धमान ५१५
हृसित	हृस्वीकृत ३९१	हरणग्रास	हरणं कौटिल्यं ग्र- सति भक्षयति इति ३३९ see
हास	चैष्य ३२९; क्षय ३६८		ग्रास
ह्रींकार	३०२		गच्छत् १९५
ह्रीच्छित	लज्जित ३९८	हलत्	
हुंकार	३०२ see हेंहुंकार		
हेंहुंकार	३०२ see हुंकार		

NOTES.

Introductory. The commentary begins श्रीगणेशाय नमः. Then follows the verse. It is intact up to विच्छेद. The ए mark of the next letter is clear. The letter must evidently be ते. Then there is a big hole in the leaf. After a short space for one letter, bits of two letters are seen on a projection on the top of the hole. The first of them must have an ई mark above and in the next letter there must be a न or घ; only a part of the leaf is seen. Then after another break for about two letters a small part of र and the greater part of नि are seen. The ते that follows is intact. I re-constructed the passage as विच्छेदते कवीन्द्राचार्यचित्ते. The last पाद of the verse is written as जगद्धिगयिदयडके and the इ mark in यि is removed by some colouring matter.

1. Com. After शिष्यान्नेत there is a v mark above the line to mark an insertion and on the top margin of the leaf there is the letter न followed by the figure 2. This indicates the insertion of न instead of the last letter त. The figure 2 indicates that the correction is to be made in the second line. There is म हे शिव. Then the big hole takes away a few letters up to श्व वर्तस्व. Before श्व the letter प is seen. The portion is re-constructed as जय जय सर्वोत्कृष्टं. The missing portion must be about 8 letters.

2. Text. चण्डुति. Com. After तस्य जये च two letters are torn. The passage is re-constructed as चण्डः तीव्रः. The letters च and द्रः are intact. A part of न in संशोधनम्, the whole of एवम् and the ए mark in

ब्रे taken up in the big hole and lost. The bottom of एवम् is seen. The ms. has तत्संयोजनम् instead of तस्य संवाधनम्.

4. Com. अयु.

5. Com. read चण्डा शङ्खपुष्पी. Ms. reads so.

7. Com. चण्डा before घनहरी missing in ms.

8. Com. Initial जि in जिद्धिदा missing in ms. The second line in the ms. शङ्खपुष्पाश्चष्टऽतिकोपने. The correct reading is अतिकोपने and printed edition too reads so.

9. द्विकल in com. eaten by white ants; can be made out.

10. In com. after नन्दि the letters ना and दु eaten by white ants.

11. Text completely eaten by white ants except the letter च्. Com. The sutra is सह सुपा.

12. After the text, about seven letters are eaten by white ants. What begins the commentary is संतो जीयन्तः । What is missing must be the root भ्यस् and its meaning; perhaps to read भ्यस प्राप्ते भ्यसन्तः. That the break is for so many letters was noted only after printing the portion, when the ms. was more closely examined and so the root and its meaning were not given there.

13. After the text, the white ants have eaten about seven letters. It must be the meaning of धुव. This break too was noticed only after printing the portion and hence not indicated there. The missing portion may be धुवः मरुद्गद्दिनः. In the quotation from विश्व the letters after मरुण्डो in second line and before विनि eaten by white ants. The printed edition has

49. Text. Ms. reads श्लाघिता. Com. Printed edition of मेदिनी has एण्डः एण्डे. Ms. reads शंढे for शीण्डे

52. Com. पाम in पामरजातयो broken off. Printed edition of विश्व has गौडः पामरजातौ च.

55. Com. In the quotation from विश्व second line ms. has सरण्डहे for सण्डो द्वे. The printed edition reads the second line मादण्डोऽपदे भुजङ्गीनाम् for the first half.

58. Com. In the quotation from विश्व there is तेमने for मेदने. This is the ms. reading. Read so.

61. Com. Only ध्राष्ट for दुष्ठाष्ट.

65. Com. In the quotation from विश्व correct into मृषिकपर्णाय. The printed edition has एण्डा मृषिकपर्णाय च एण्डा विधवयोपति. The printed edition of मेदिनी has एण्डा तु पांसुबायां स्त्री.

68. Com. Printed edition of विश्व has पूयण्डो for प्रत्यण्डो. In अमर it occurs as 2-3-5.

70. Com. Correct into चङ्गः

72. Com. Printed edition of विश्व has चण्डोऽप्यन्त-रावेदो for first half and printed edition of मेदिनी has चण्डा सारिकावर्तिस्रमेदे च योपति. In the quotation from मेदिनी correct into चङ्गः.

73. Com. स्पेष्टाः missing in ms.; added by me. Printed edition of विश्व has ऋडिरीसूत्रवद for षडिरीसूत्रे मद् and मेलके for मेलके. Perhaps this is the correct form.

74. Com. दुष्ठाष्ट not seen in चातुपाठ.

75. Note that there is no rhyme in the first part व्यापत्तटिनी in the Text. Com. विष्टिष्टा या व्यापत्. Then वि and the loop portion of प and the mark v. But no insertion is made in the margin. It is the

31. खलकर्मकः for खलकर्मणां in com. in ms.

33. In the text all letters after त्रिजग and before तगुणौघ eaten by white ants. Com. the letters मूहाः धि eaten by white ants. ऊ mark of मू is seen. For quotation see त्रिकाण्डशेष. 2. 6. 40 (p. 55). Correct into विभागात्.

34. Com. व्यव in व्यवसितः eaten by white ants. खण्ड for पण्ड in me.

35. Com. क्षयं प्राप्ताः eaten by white ants; only a conjecture. Then पा partly seen.

38. Com. प्र in प्रसादे looks more like घ or प्व.

42. Com. रोगविशेषे येन. Then a v mark above शे and in the top margin written पो with the figure 1 following, to show that the insertion is in the first line.

45 Com. correct into क्षुद्रि. In the मेदिनी quotation second line ms. reads पिङ्के. Printed edition has ग्रहयोगप्रमेदे च.

47. Ms. reads text क्षतपोगण्ड. Com. गाः in विकलांगः eaten by white ants. Correct into शरणाथ.

48. Com घातुगण्ड has only क्षि क्षये (1-255) क्षि हिंसायाम् (5-30) क्षि निवासगत्योः (6-114) and क्षिप् हिंसायाम् (9-35). Perhaps 1-255 is what is meant here. In the quotation from विश्व ms. reads पोगण्डो शिशुके. The अनुस्वार above ग for गण्डो and ए mark above डा eaten by white ants. This is given in ms. as from मेदिनी. The passage in मेदिनी (43-38) is अपोगण्डस्तु बलिमे विकलाङ्ग (ङ्गे) शिशावपि. In विश्व there is अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गेऽतिभीरुके. In अमरकोश it occurs as 2-6-46. Ms. reads विगलांगस्तु. The metre shows that the word is पोगण्ड and not अपोगण्ड here.

49. Text. Ms. reads श्रद्धादिना. Com. Printed edition of मेदिनी has पण्डः पण्डे. Ms. reads शंडे for गीण्डे

52. Com. पाम in पामरजातयो broken off. Printed edition of विश्व has गौडः पामरजातो च.

55. Com. In the quotation from विश्व second line ms. has सरण्डहे for सण्डो हे. The printed edition reads the second line मादण्डोऽण्डे मुद्रङ्गनाम् for the first half.

58. Com. In the quotation from विश्व there is तेमने for मेदने. This is the ms. reading. Read so.

61. Com. Only धाश्रु for दुष्माश्रु.

65. Com. In the quotation from विश्व correct into मूषिकपर्ण्या. The printed edition has रण्डा मूषिकपर्ण्या च रण्डा विधवयोपिति. The printed edition of मेदिनी has रण्डा तु पांसुखायां स्त्री.

68. Com. Printed edition of विश्व has पुन्यण्डो for प्रत्यण्डो. In अमर it occurs as 2-3-5.

70. Com. Correct into खङ्गः

72. Com. Printed edition of विश्व has चरण्डोऽप्यन्त-रावेदौ for first half and printed edition of मेदिनी has चरण्डा सारिकावर्तिसस्त्रमेदे च योऽपिति. In the quotation from मेदिनी correct into खङ्गः.

73. Com. स्वेष्टाः missing in ms.; added by me. Printed edition of विश्व has बडिरीसूचबद्ध for बडिरीसूचे मद्र and मेलके for मेलके. Perhaps this is the correct form.

74. Com. दुष्माश्रु not seen in धातुपाठ.

75. Note that there is no rhyme in the first part न्यापत्तटिनी in the Text. Com. चिरिष्टा या चापत् । Then चि and the loop portion of प and the mark व. But no insertion is made in the margin. It is the

word व्यापत् that must have been meant here. Read विशिष्टा या आपत् for विशिष्टा आपत्.

81. Com. Correct into पापिनाम्.

83. Com. Printed edition of विश्व has मेरुण्डो for मेरुण्डा in second line and पक्षिणो भिदि for पक्षिणीभिदि; correct here into यक्षिणी.

86. Com. चेति विश्व for चेति विश्वः। Printed edition of विश्व has प्रियो धवे सौहृदे च which is evidently a printing slip.

88. Com. Ms. has ऋणु गतौ. There is repetition of जलरुण्डा; before जलप्रवाहा; in ms.

92. Text. In the initial द्र only a part is seen. Paper eaten by white ants. Printed edition of विश्व has पिठरेऽय for पिठके च and सुतेऽपि च for सुते पुमान्.

94. Com. तादृयानां extra between पञ्चायच् and गुरुण्डा; in line 3 in ms. The word रौद्र is not explained in com.

98. Com. घाण्विपीकारिता in ms.

99. Com. Only मुनि for मुन्यानि in ms. The quotation from अमर comes as 2-6-89.

102. Com. द्रवस् does not occur in धातुपाठ. This section ends the rhyme in रुड'. The ms. marks this as 121 rhyme units or lines.

104. Com. Correct into शीघ्रगामी The अमर passage occurs as 1-1-48. The ms. reads विमानोऽस्य.

105. Com. Printed edition of विश्व reads वादनेऽपि.

106. Com. The अमर passage occurs as 3-3-106.

110. Com. The printed edition of मेदिनी has ऋत्विग्यात्र. This is the correct reading. The अमर passage occurs as 3-3-126. The ms. सत्यमैके.

117. Com. Read प्रतीधानं.

119. Com. In the second line of the quotation the ms. has सा थुतिः instead of स थुतिः। Both are correct. The quotation is not traced.

121. Com. For कर्त्तरि कः see. आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च (P. 3-4-71)

129. Com. In the अमर quotation परिधानान्यचोशुके has the ए mark above घो removed by some colouring matter in the ms. The अमर passage occurs as 2-6-117.

130. Com. The अमर passage occurs as 2-4-3.

132. Com. For शेषपृष्ठा see पृष्ठा शेषे (P. 2-3-50).

134. Com. After ऋक्षूर read इत्यप्रत्ययः or इत्य। The termination is only छ.

138. Com. The अमर passage occurs as 3-3-117.

139. Com. Ms. has विश्व passage, second line as अंगणोद्गम and printed edition has अङ्गनोद्गम and मङ्गवे-गेऽपि.

141. Com. Ms. omits अतिशयेन before स्तुत्यं उत्थानं. The विश्व passage occurs as 94-116.

142. Com. First written दिरेधारणं; then a mark v above the line between धा and र and in the top margin there is च followed by the figure 3 to make the insertion in the third line. त्रिकाण्डशेष passage appears as 3-3-259.

143. Com. The first अमर passage occurs as 3-3-45. The second is व्युद्धौ विन्यस्तसंदर्ता in all editions. The second अमर passage occurs as 3-3-125. The edition of क्षोरस्यामिन् has संविधानं which is perhaps a printing error. The घरणिकोष्ठ is not available now.

144. Com. In धाणि passage correct into द्यातो. The घरणिकोष्ठ is not available.

145. Com. printed edition of विश्व has प्रथितत्वे सनादौ चाप्यधीन in the second line.

145. Both in text and com. the ms. has अवदान and अवदाने respectively. The अमर passage is seen in printed editions as अवदानं कर्म वृत्तम् 3-2-3 (2256). Some commentators give अवदान as a variant reading. It is printed as अवदान since that is a better known word in this sense.

147. Com. First written प्रमथं प्रमितिः Then a vertical line after प्रम and the आ mark given below the line.

148. Com. The अमर passage occurs as 1. 10. 26 in भानुदीक्षित and as 1. 9. 26. in क्षीरस्वामिन् since the latter combines व्योम and दिग्बर्ग into ono. Correct into वृषफूट.

149. Com. The two अमर passages occur as 2.7.25 and 3-3-122. Correct into शुभो.

151. Com. Printed edition of विश्व has याच्नाप्रस-स्योरवि as the second half. The अमर passage occurs as 1. 5. 8 in क्षीरस्वामिन् and as 1. 6. 8 in भानुदीक्षित. In क्षीरस्वामिन् व्योम and दिग्बर्ग form ono section.

152. Com. Printed edition of मेदिनी has घर्मे for घर्मे which is perhaps a printing mistake. The विश्व passage first written सन्निवेशावकाशयोरिति विश्व and the second of the two ए marks above in यौ removed by some colouring matter.

156. Com. अमर passage read असारं. It occurs as 3. 1. 56.

151. Com. Correct into सन्नी । The quotation is मारदक्षिणा I. ii. 4.

163. Com. First written प्रकृष्टं पदे येषां । Then above the line between पदे and येषां there is the v mark and in the bottom margin स्यात् is written with the figure 1 after it. This correction is in the last line. The अमर quotation occurs as 3.3.93

165. Com. प्र धृ पर्याप्तौ in ms. The धृति passage is Tait. Up 2. 4. 1.

166. Com. Since क्रम is masculine, what follows must be तस्य. But ms. reads तस्याः referring to रात्रिः

168. Com. Join up इत्यनेकार्थश्च निमज्जति.

173. Com. Correct into ग्रन्थिसहितः. This अमर passage is not seen in the printed editions. There the reading is ग्रन्थितो व्याघ्रपाद्वि 2.4.38 (723) and कर्षारे कर्षारे तु कर्षाग्रन्थिनामुनी 2-4-77 (802). The quotation is from विश्व and should read ग्रन्थितो ग्रन्थिसहिते (150-88). The ms. reads सहित इत्यमरः

179. Com. The अमर passage occurs as 3. 3. 30. The printed edition of विश्व has मानं प्रमाणे प्रत्यादौ.

180. Com. In the printed edition of विश्व the first passage occurs as स्वरोऽकारादिमः प्रासु; the second passage occurs as संघटनेऽपि च; the third passage is not seen in the printed edition.

181. Com. The printed edition of विश्व has द्विविधं च पराक्रमे.

184. Com. द्रम गती repeated in ms

185. Com. धातुगठ has only धै (म्ने धै) घेष्टने (शोमा-पां च) 1.970.

187. Text धुनयदुमान repeated and separately numbered in ms. But there is only one interpretation.

188. Com. रक्षिताः ये for रक्षिताः येन. The printed edition of विश्व has प्राप्ता तु which looks like being the correct reading.

189. Com. Remove अनुभार above द्री । The printed edition of विश्व has कटे सीवनकर्मणि. This is the right reading.

190. Com. Printed edition of विश्व has पयोः शृङ्गे.

192. Com. Correct चिरिति into इति. The printed edition of विश्व reads शौःख्यकशेफयोः । and खद्वान्ने च Correct शिद्धे into चिद्धे. The ms. reads ध्वजशिद्धे.

193. Com. Printed edition of विश्व has प्रयत्ने for प्रमये.

194. Com. नाम after अभिधानं missing in MS.

195. Com. Printed edition of विश्व has वर्गे for गर्वे; perhaps a printing mistake.

196. Com. After निर्वर्णमस्तगमने the word यस्मात् is repeated and then निर्वर्णमस्तगमने is also repeated and the rest of the quotation follows. The printed edition of विश्व has निर्वृत्तौ गजमज्जने for the second half of the first line. Perhaps the reading should be गजमज्जनयोरपि.

200. The Text आजिषाण ends the last but one line on the page. There is a cross mark after this in the right hand side margin and another cross mark on the left hand side margin before the next line. Then the commentary upto स्फुड संवरणे स्फु. After this there is another cross mark and the figure 1. Then space for about eight more letters left blank. The whole of this line must have been originally left out and then inserted later. In the first quotation from विश्व correct into शालपय्या.

202. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 142.

204. Com. In the quotation from विश्व the reading is यावद्वे for गानव्वे. There is some mark above या in this यावद्वे. It looks like the first half of ग. Perhaps is a correction of या into ग.

208. Com. The verse is quoted from महामाय 5. 2 94.

216. Com. Printed edition of मेदिनी has श्रीर्ष निश्चिततकयोः as second half of second line. The fourth line is not seen in the printed edition.

217. Com. Ms has मञ्जुस्तानामेव इव. The अमर passage occurs as 3.3.212.

218. Com. सदसो for सदस्तानः. The end of the Com, on this section ends a page and the space for about eight syllables remaining is filled up with some signs.

220. Com. Correct into ध्रुवं तर्कै. This is how ms. reads. Perhaps ध्रुवं तर्कं हे ईशान is a better reading.

223. Com. सांख्यज्ञः.

226. Com. गृ निगण्यो is घा. पा. 6. 117.

229. Com. प्रकणं ह्यते.

230. Com. Correct into ध्रुवाणां. The ms. reads ध्रुवाणां.

233. Com. युधिबुधिदृष्टः किञ्च is उक्तादि 2.87. There are various readings of this sntra. किञ्चे ends the last line. Then there is the v mark, and in the bottom margine is added त्वानच् with the figure 1 after it to indicate that the insertion is to be made in the first line from bottom. Here the rhyme अन्त ends. The ms. notes 151 lines in this section.

234. Com. व्यमहता for व्यग्रहता in ms. Printed edition of विश्व has कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके as the second half.

235. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 15.

236. Com. The printed edition of विश्व has घ.न्य-स्योत्करणेऽपि च as the second half.

237. Com. The printed edition of विश्व has द्वार पुनर्निर्गमनेऽप्युपाये.

238. Text. Read स्फुरदाकार for स्फुरदाकार. Com. The printed edition of दिश्व has वनकादेश for शफरादेश. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

239. Text प्रथमोकारटभ्यदधिकार.

240. Text. क्षितिसंस्कार.

244. Com. The quotation from अनेकार्थे not traced.

246. Com. Printed edition of विश्व has चिकित्स्ये च for चिकित्सादे

249. Com. The अमर passage occurs as 2. 6. 105. Correct figure into 1283.

250. Com. हुण्णन्तोऽभिघाराः Then there is the v mark above न्तोऽ and against this line in the left hand side margin गच्छन्तो is added; unlike previous corrections this one is in a different ink and different hand. The अमर passage occurs as 3.2. 19.

251. Com. कये निष्पाको कथितः । घा पा. gives the root as कये.

252. Com. The printed edition of विश्व has पारं परतटे प्रन्ते पारी पात्रीपरागयोः. Correct पोत्रीपरागयोः into पात्रीपरागयोः The ms has पारः परतटे प्राप्ते पात्रीपरागयोः. Then between प्राप्ते and पात्री there is the v mark above the line and against this line in the left hand side margin is added पारः with the figure 2 after it to indicate that this insertion is in the second line. The correction is in the same ink and hand as the one noted in section 250.

251. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 172.

255. Com. Read श्रीणाति.

256. Com. तस्या for तस्यां. The अमर passage occurs as 1.10. 17 in मानुदीक्षित and 1.9.17 in क्षीरस्वामिन् । The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ग. Hence the difference in numbering. The printed edition of विश्व has व्यक्तम् for व्यक्तः

257. Com. The printed edition of विश्व has स्वरो-
ऽकागदिमात्रासु as the first half of the first line.

258. Text. Only स्मृत्यर. The letters नार missing. The ms. has क्षिग for पिङ्ग and कश्मीरजे for काश्मीरजे.

260. Com. अत इति ठ. The next letter is corrected with some colouring matter and then is the v mark above. It is meant to be corrected into ना. Then चिति ठव follows. Above ठव there is a mark which looks like the figure 3. Then सोत्सघव आसारः follows. There are two घ letters. The first विश्व quotation is given as from अमर. The अमर passage occurs as 3.3. 47.

266. Com. The printed edition of विश्व has दक्षिणे-
ऽप्यभिधेयवत् as the second half.

270. Com. The printed edition of विश्व has रजतेऽ-
प्युच्च for रजतेऽप्युच्च.

272. Text. Read क्लोचनिचार; ms. also reads thus.

273. Com. The अमर passage occurs as 2.6. 117.

278. Com. The printed edition of विश्व has the second line प्रथितत्वे सनादी चाप्यघातनञनयोरपि.

279. Com. अभिचारः for अभिसारः

282. Text. Correct into प्रतिसरसार. Com. Read in the first मेदिनी passage चमूष्टे together Ms. has मण्डजे for मण्डने and this is the correct reading; cf section 286. But printed edition of मेदिनी has मण्डन. Ms. reads the second half of the third line as नियोज्ये-
त्यन्यदिगकः and the printed edition has नियोज्ये त्यन्य.

लिङ्गकः । The ms. gives this quotation as from विश्व । Cf. विश्व 144-232. In the second मेदिनी quotation, read मज्जिन्. Ms. reads it as मज्जि perhaps for मज्जि.

286. Com. Read मज्जानः for मज्जानः. The ms. reads मज्जानः । Correct into अयंमाद्यच्. The printed edition has घने for जने; ms. reads जने; घने is the correct reading; cf. section 283

287. Com. The ms. reads. स्वः सुखविशेषस्य प्राकार आयरक इति यावत् । प्राकार आवृत्तिः

290. Com. The quotation is given in ms. as from घनेकार्यध्वनिमज्जति.

291. Com. परिष्कारः for पुरस्कारः । This quotation is not in विश्व.

292. Com. In the quotation, ms. has युधै for युधैः । The printed edition has रक्षसि for रजसि. The reading should evidently be रक्षसि.

294. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

295. Com. छलत् and प्रकारः should be taken as separate words.

300. Com. The quotation may be compared with printed edition द्रुमो वृक्षेषु गेलेषु (209).

303. Com. In the विश्व quotation after द्वारे the letter that follows looks like an अयमद् and not like दि. Perhaps what is meant is घातेऽयसरवृन्दयोः which is the reading in the printed edition. The printed edition has द्वारेर्घा द्वारे for द्वारे घाते घाते.

304. Com. After यस्य a letter written and removed with coloring matter and मध्यम etc. follows. The अमर passage occurs as 2. 8. 91. धरणिशेष is not available.

306. *Com.* The *ms.* reads प्रस्तराणां यज्ञानां चारः संमक्तिः यस्मिन् वृद्ध संमक्तिः यस्मिन् वृद्ध संमक्ती. The printed edition of विश्व has संस्तराभ्योरपि as the second half of the first line.

309. *Com.* Read वर्षमात्ररूपां. *ms.* reads so

311. *Text.* Correct into स्पृह्यादार. *Com.* the अमर passage occurs as 1. 6. 1 in मानुदीक्षित and 1. 5. 1 in क्षीरस्वामिन्. The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ग and hence the difference in numbering.

313. *Com.* स्फुटि (स्फुटि, स्फुटि, स्फुटि) परिहासे 10. 4. The root must be स्फुटि, as the metre shows; but that root does not have this meaning.

317. *Com.* *Ms.* reads चारो हरः

318. *Com.* The root is not found in the चातुपाठ.

319. *Com.* The *ms.* reads अथवा उपलनः अग्निरूपः । प्रदाराः पिङ्गलाः कडाराः केवलाः चक्षुः इति पृथक् in the second line.

320. *Com.* इ. हितायाम् appears in चातुपाठ as 5. 34. Read अक्षरम्.

321. *Com.* Read the number in the अमर passage as 213. It appears as 1. 3. 35 in मानुदीक्षित and as 1. 2. 35 in क्षीरस्वामिन्. In the latter व्योम and दिक् form a single section.

323. *Com.* Read प्रदर instead of प्रदार in the विश्व passage. *Ms.* had प्रदार; but the अ mark of द is removed by some colouring matter. The first line of this passage is not in विश्व, where there is प्रदरो रोगमेदे स्यात् प्रदरः परमज्ञयोः (cf. 134. 111). The reference given is only for the second line. The printed edition of विश्व has कुटार for कुटार in both places and केवलेऽपि च for कपटेऽपि च. The first line appears in मेदिनी as प्रदरो

रोगमेदे स्यात् (135. 178). Here the rhyme चार ends. The manuscript notes 116 lines in this section.

328. Com. The quotation is not from अमर. It is from विश्व (168. 6).

331. Com. In the printed edition of विश्व there is कर्षणे for कर्षके.

332. Text. Ms has only कथविज्ञास.

333. Com. Read स्फूर्च्छितः. The ms. gives the root also as स्फूर्च्छा. The root रास क्रीडायाम् does not appear in the धातुपाठ. The root appears only in other meanings.

334. Com. The roots द्राड् ध्राड् विवरणे appear as 1. 307, 308; but the root does not appear in this meaning.

335. Com. Ms. gives the root as छड्; but धातुपाठ gives it as प्यड्.

336. Com. Read छेप्. First written ईन्; then long mark above इ crossed.

338. Com. Read आह्वयिताः Ms. reads गोष्ठकुट्टुधयोः

343. Com Ms. has ग्रहादित्याणि ने:

349. Text. Read स्वयं निराय as separate words.

351. Com. Read निश्वासः for विनासः

352. Com. First written आसयतिति; then the first ति removed with colouring matter.

353. Com. Read स्येद् correctly.

362. Com. Ms. reads क्वाप्स्येति विश्वः. Read क्वाप्स्यपि इति

364. Text. Ms. reads स्तुयद्वासा; then the full stop also follows. Com. After स्तु, the first half of ए written and scored; then य follows.

366. Com. Read चालनेन between व्यत्यासेन and अपितः । Ms. has this word.

367. Com. Ms. has झुपितः for झुफितः

370. Com. Ms. has भृग्याप्रियत्वात् immediately after मारिताः in the previous lines. It appears more appropriate at the end of the explanation, as printed.

372. Com. Add द्विघ्नानि after छातानि. The ms. has this word also.

375. Com. Ms. has घण्टा यन्त्रो. The root does not appear in धातुपाठ. There is only घृणु दीप्ति 8. 7. One एकाक्षरकोय has आकारस्तु पितामहः (first line in the edition).

376. Com. Read श्रेष्ठे. This citation has not been traced. It should be in एकाक्षरकोय

377. Com. The ms. has the passage as असा न विद्यते सः कोपो येषां ते. Ms. has संमुखोपवेयनेन, which is the better reading. Read स्तोचते. The ms. reads श्लोचते. Ms. has पुच; but धातुपाठ has प्लुच । अनेकार्थे is a mistake for एकाक्षरकोय. The passage appears in it.

378. Text. Read सन्यास for संन्यास.

382. Com. First written तादृशताः । Then विसर्गं put above श in तादृश.

384. Com. After प्रत्त there is a letter which appears as रे, removed with colouring matter. There is the ए mark above in fact; what follows is दास; but विसर्गं in प्रत्त is missing. It may be that what was written was प्राप्नो and what was removed was the शो । But why should it have been removed?

385. Com. हरः स्वर्गमिता प्रतास्तान्; the विसर्गं of इतः and the word स्वरिता missing.

387. Com. The roots from घट (1. 800) are मित्, according to the 'sutra घटादयो मितः found in 'धातुपाठ before 1. 800. According to पाणिनि 6. 4. 92 (read 92 instead of 12 in the book) मितं ह्रस्वः, there is no lengthening of the vowel in the consative; hence ग्बपित and not ग्बापित.

390. Com. स्तपितेत्यप्राञ्चच्.

392. Com. ज्वरत्वेत्यूढौ स्नीव्यतीति. Read स्नीव्यति and स्नः correctly.

396. Com. The printed edition of विश्व has घृपकादिभिः

399. Text and Com. The ms. has च्व instead of त्त is क्षोदित and क्षोट. Com. Read घञ्। Read भये for छपे. च after चाणा missing for ms. Read चाणा.

403. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 13.

406. Com. यः परिहासस्य प्रकरः This reading is enough.

407. Com. Read शासनं; ms. has शातनं and also गतिशातनयोः. But धातुपाठ gives it as गतिशासनयोः.

408. Com. Ms. has सुखकारकः. This too is correct.

409. Com. The printed edition of विश्व has चासो गेहेऽप्यवस्थाने चासा स्यादृष्टरूपके.

410. Text. Read व्यंसककास. Ms. has चास and not कास। Com. Read व्यंसका एव व्यंसककाः

413. Com. Ms. has प्रस विस्तारे; to be read so; this is the धातुपाठ reading also.

414. Com. Printed edition of विश्व has घटादियकले together. Ms. has घटादेः यकटे.

415. Com. According to द्विगोः (पा. 4. 1. 21) भि + भुवन should have the ई (दीप्) termination. But

in महाभाष्य under द्विगुश्च (पा. 2. 1. 23) there is the statement द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । And there is also the वार्तिक under the same: अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् । Thus त्रि+भुवन should have स्त्रीप्रत्यय according to पा. (4. 1. 21.) As an exception there is the statement पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः and we have त्रिभुवन.

417. Com. अतिशये for अतिशयेन. Then the word प्रकरणविषयीकृतः comes after the word प्रकृततमः

418. Text. Read प्ररुचित for पररुचित.

419. Com. The printed edition of अनेकार्थध्वनिमञ्जरी has बालाः केरो जलं बालम् (87).

420. Com. The passage from अनेकार्थध्वनिमञ्जरी (87).

429. Com. प्रमदसंमदो. The printed edition of विश्व has कुपकुमे for कुकुमे.

430. Com. Read तलेऽहुष्ठ ; करस्फाले । Ms. has only करस्फाले । The ms. has तालीजरीपथी । The Ms. gives it as इति विश्वमेदिन्यौ. But the whole passage is found in मेदिनी. The first line and half of the second line appear in विश्व also (150. 16).

431. Com. उच्चत्वेन तालो वृद्धो येन.

432. Com. शब्दापितः repeated.

433. Com. करस्फालनं.

435. Com. पियाळः extra again after फलं । The अमर passage appears as 2. 4. 35.

437. Com. स्यग संयुतौ.

438. Com. The अमर passage occurs as 2. 2. 3.

439. Com. Read figure after शुभ गतौ as 1. 519, 582.

440. Text. Read मृणालच्छवि. Com. Read चै क्षये ।
Ms. too reads so.

441. Com. In the विश्व passage read लाङ्गल्याश्चापि
and शिखण्डिनः । Ms. reads लाङ्गल्यां चापि and शिखण्डिनः

443. Com. In the विश्व passage, ms. reads मुर्वा
for दुर्वा. Read रस्सालं. Printed edition and ms. read चोले
for चाले.

444. Com. The printed edition of अमर reads मालू-
रश्रीफलावपि. The passage occurs as 2. 4. 32. The
printed edition of विश्व has शाला गृहे तरुस्कन्धशाखागारै-
कदेशयोः.

448. Com. Read अस्तिताङ्गमैरव.

450. Com. Ms. reads all the four words चोतिव
etc. in plural as चोतिताः etc.

452. Text. Ms. has कुलाल for कुपाल. Com. So
also in the first place, but कुपाल at the end.

454. Com. तादृक्कतो हालः

455. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 49.
Edition with चीरस्वामिन् reads गलोदेयो.

457, 458. The passage from Com. on 457 after
ऋधु वृद्धौ and before शिजन्तः in the Com. on 458 along
with the text of 458 omitted at first and inserted later
in the lower margin.

458. Com. Printed edition of विश्व has दन्त for दम्भ.

459. Com. Read दीप्तौ.

460. Text. Read स्तब्ध.

461. Com. Printed edition of विश्व has कुठेरके in
the first line and कराबोद्धनतैलेऽपि in the second line.
नागयति repeated. Ms. has only हेतुम शिच्.

462. Com. Printed edition of विश्व has वरणद्रुमे.

463. Com. Ms. has कपालः instead of कराक्षः. It appears as though something is left out. प्रमुखकपाल must qualify त्रिशिखकपाल. Perhaps to read प्रमुखं श्रेष्ठं कराक्षं तुङ्गं यस्य सः प्रमुखकपालः । तादृशः त्रिशिखानां etc. The printed edition of विश्व has the second passage as त्रिशिखं शिखरे विद्याखीलेधारावत्सान्तरे.

464. Com. प्रमुखम् missing.

465. Com. Only पक्षिविशेष in ms. The printed edition of विश्व has पीतशाले.

469. Com. The अमर passage appears as 3. 3. 12. The printed edition has पीडायेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रिये ऽनृते. Perhaps the reading meant in this Com. is व्यलीकं त्वप्रिये ऽनृते. What is printed must be revised.

471. Com. Read प्रभायः. The ms. gives the मेदिनी quotation as from विश्व.

472. Com. Printed edition of विश्व has आमो रोणे तद्विशेषे आमो ऽपक्वे च वाच्यवत्.

473. Com. The passage is from रामतापन्युपनिषत् 286.

475. Com. The अमर passage occurs as 2. 4. 2.

480. Text. Ms. gives only प्रणयित.

481. Com. The first passage is in अनेकार्थध्वनि-मञ्जरी (60). The printed edition has रामः पशुविशेषश्च. Read दशरथात्मजः at the end. The printed edition of विश्व has राघवे चासितम्बेतमनोक्षेपु च वाच्यवत्.

482. Text. MS. reads स्वस्तविराम.

483. Com. The printed edition of विश्व has मोषके for घोषके.

485. Com. Read मेघा for मेघा.

487. Com. MS. had द्रविणो in the विश्व passage; then the line after ये removed with colouring matter. In the second line, MS. reads वामामपि for वामापिचः.

488. Text and Com. Read स्फेदित.

492. Com. Printed edition of विश्व has रेतोनि-
कामयोः

496. Com. Read उद्धृताः

497. Com. The विश्व passage is not seen in the printed edition.

500. Text and Com. Read प्रबल.

501. Com. Add खलामानि before भूषणानि.

503. Read the figure before the text as 508 instead of 408.

504. Com. Read स्फीतः प्रवृजः The MS. has स्फीतं प्रवृजं.

511. Com. Read क्षयन्ति । The root क्षट् पाह्ये is. 1. 320 in the घातुपाठ. Read क्षट् for क्षट् । The ms. has खलममति खलाम for खलाममेव खलामम् । The यद्रकोश is not available. The अमर passage occurs as 3. 3. 143. According to the कोश the word खलाम is neuter and खलामन् is an alternative form. But in section 503, 504, 505 and 508, it is used by the commentator as masculine.

520. Com. The printed edition of विश्व has मतम्
for पदम्.

The colophon is not in the MS. The MS. ends in
the first line on the first page of folio 43. It ends
with इति विश्वः

---

487. Com. MS. had द्रविणो in the विश्व passage; then the line after ये removed with colouring matter. In the second line, MS. reads घामामपि for घामापिच.

488. Text and Com. Read स्फोटित.

492. Com. Prioted edition of विश्व hos रेतोनि-
कामयोः

496. Com. Read उद्धृताः

497. Com. The विश्व passage is not seen in the printed edition.

500. Text and Com. Read प्रबल.

501. Com. Add खलामानि before भूपणानि.

503. Road the figure before the text as 503 instead of 403.

504. Com. Read स्फुटितः प्रवृद्धः The MS. has स्फुटितं प्रवृद्धं.

511. Com. Read क्षयन्ति । The root छट् चाट्ये is. 1. 320 in the चातुषाड्. Read छट् for छट । The ms. has खलममति खलाम for खलाममेव खलामम् । The रुद्रकोश is not ovoidable. The अमर passage occurs as 3. 3. 143. Accordiog to the कोश the word खलाम is neuter and खलामन् is an alternative form. But in section 503, 504, 506 and 508, it is used by the commentator as masculine.

515. Com. Read तै वेष्टने. MS. reads ऐ वेष्टने.

516. Com. The second passage from विश्व is not in the prioted edition.

518. Com. The अमर passage occurs as 2. 8. 107.

519. Text. MS. reads स्वन्तुमशम and म is again given as a separate section. The long दा must be प्लुत at the end of the lost संयुद्धि. Com. Read तं ये as two words.

520. Com. The printed edition of विश्व has मतम्
for पदम्.

The colophon is not in the MS. The MS. ends in
the first line on the first page of folio 43. It ends
with इति विश्वः
